January, 2021
Volume-5, Issue-9

ISSN 2456-558X

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

CO-EDITOR
P. R. Sharma

HEMCHANDRACHARYA
INTERNATIONAL
E JOURNAL OF RESEARCH

ISSN: 2456-558X

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
(M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)
Assistant Professor,
Shree H.S.Shah college of commerce, modasa,
Dist-Arrvalli, Gujarat, India

CO-Editor

P R SHARMA
(M.A., B.ed.,NET.,M.phil)
Assistant Professor,
Shree M.B.Patel Science College, Anand, Gujarat, India

PUBLISHED BY

http://www.hemchandracharyaejournal.com/

HEAD QUARTER

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

At. & Post. Chaveli,

Ta-Chansma, Dist-Patan, North Gujarat, India, Asia

JANUARY-2021, VOLUME-5, ISSUE-9

Chief Editor

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay
Assistant Professor, G.E.S Class-II
(R.C Commerce College, Ahmedabad)
Email to :- parimal.upadhyay28@gmail.com

Prof. D.K.Bhoya
Associate Professor in Gujarati
(Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar,
Dist- Sabarkantha)
Email to dkbhoya@gmail.com

Prof. Bhavin S. Shah
Assistant Professor in Accountancy,
G.E.S Class-II
(Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Email to :-bhavinshahbhavin@gmail.com

Prof. Dr. Omprakash H. Shukla
Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II
(Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Email to :-shuklaom@gmail.com

Prof. Milind Solanki
Assistant Professor,
DEPARTMENT OF ENGLISH
K.S.K.V KACHCH UNIVERSITY, BHUJ
DIST- KACHCHH BHUJ
Email to :- milindsolanki@gmail.com

Prof. Yagnesh Dhoriya
Assistant Professor,
DEPARTMENT OF ENGLISH
TOLANI ARTS COLLEGE, ANJAR
DIST- KACHCHH BHUJ
Email to yagneshdhoriya@gmail.com

REVIEWERS

(PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati

Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

"HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" is a Bi-Annual based Research Journal.

Copy Right, JANUARY- 2021, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

ISSN 2456-558X

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief-Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

JANUARY :- 2021, VOLUME-5, ISSUE-9

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	ઉપરુપકો માં સટ્ટક નો વિકાસ - ઠક્કર ઈશિતા જયેશકુમાર	1-8
2.	"પંચમહાલની ભીલી ભાષાના શબ્દોમાં જોવા મળતા ભેદો" - ભાભોર કલ્પનાબેન ભીમાભાઈ	9-15
3.	'ગીર'ના માનવી અને પ્રાણીઓના સાયુજ્યને આલેખતી નવલકથાઃ 'અકૂપાર' - આરતીબેન મગનલાલ શાહ	16-19
4.	આદિલ મન્સુરીની ગઝલોમાં પ્રયોજાયેલા કલ્પનો - સુરેશભાઇ રમણભાઇ મકવાણા	20-26
5.	'રાની બિલાડો' વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓનો સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ - નેહલ જયંતિભાઇ પટેલ	27-33

Sr.	Title	Page
6.	દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસી ધોડિયા સમાજના દેવ-દેવીઓ - પટેલ વૃંદા કાંતિભાઇ	34-40
7.	ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યાનું આજ ની સરકારનું વિશ્લેષણ - ડૉ. દિનેશકુમાર આર. ચાવડા	41-47
8.	What is Social Media Marketing ? - Meaning and Important Concepts - Patel Hardishabahen Chimanbhai	48-55
9.	"હિન્દી શિક્ષણમાં સતત મૂલ્યાંકનની અસરકારકતા" - સોલંકી ચંદન એન.	56-59
10.	"जैनेन्द्र कुमार के कथा-साहित्य में भारतीय संस्कृति" - डॉ. भरतभाई एस. बावलिया	60-65
11.	A STUDY ON GLOBAL PERSPECTIVE OF IMPACT OF PUBLIC EXPENDITURE ON ECONOMIC GROWTH - Ms. Jignashaben R Vaghela	66-78
12.	ડૉ. શાંતિભાઈ આચાર્યની સંપાદન ક્ષેત્રે પ્રદાનકીય કૃતિ 'હેંડો વાત માંડીયે' - જાદવ દિવ્યાબેન પ્રવિણભાઈ	79-83
13.	COVID-19 AND ITS IMPACT ON ECONOMY - Dr. Vinod G. Meena	84-90

Sr.	Title	Page
14.	शैलेश मटियानी की कहानियों में कथोपकथन:- - डाक्टर अमरपाल सिंह रामप्रताप सिंह	91-92
15.	**अभिज्ञानशाकुन्तलस्य परिचयः** - हर्षदकुमार टी. भुरीया	93-101

1

ઉપરૂપક માં સટ્ટક નો વિકાસ

ઠક્કર ઈશિતા જયેશકુમાર

સંસ્કૃત વિભાગ

શોધ છાત્ર,પાટણ (ઉ.ગુ.)

वस्तु नेता रसस्तेषां भेदकः वस्तु च दिव्धा |

અર્થાત્ _ વસ્તુ, નેતા અને રસની ભિન્નતાના આધારે રૂપક ના પ્રકાર પાડવામાં આવે છે.

अवस्थानुकृतिनाटयं रूपं दश्यतयोच्यते |

रुपकं तत्समारोपात् दशधैव रसाश्रयम् ||

અર્થાત્ _ અવસ્થાના અનુકરણને નાટ્ય કહેવાય છે. એ જોઈ શકાતું હોવાથી એને રૂપ કહે છે. અને મૂળ પાત્રનું નટ ઉપર આરોપણ થતું હોવાથી રસને આશ્રયે રહેલ તે રૂપક 10 પ્રકારનું છે.

- રૂપક ના પ્રકાર

ધનંજયે પોતાના 'દશરૂપક' નામના ગ્રંથમાં રૂપકના જે 10 પ્રકારો પાડ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

1. નાટક	6. વ્યાયોગ
2. પ્રકરણ	7. સમવકાર
3. ભાણ	8. વિથી
4. પ્રહસન	9. અંક
5. ડિમ	10. ઈહામૃગ

- ઉપરુપકના પ્રકાર1

ધનંજયે પોતાના ‘દશરૂપક’ નામના ગ્રંથમાં ઉપરુપક ના 18 પ્રકારો પાડ્યા છે. તે નીચે મુજબ છે.

1.	નાટિકા	10. રાસક
2.	ત્રોટક	11. સંલાપક
3.	ગોષ્ઠી	12. શ્રી ગદિત
4.	સટ્ટક	13. શિલ્પક
5.	નાટ્યરાસક	14. વિલાસિકા
6.	પ્રસ્થાન	15. દુર્મેલ્લિકા
7.	ઉલ્લાપ્ય	16. પ્રકરણી
8.	કાવ્ય	17. હલ્લીશ
9.	પ્રેખણ	18. ભાવિકા

ભારતીય નાટકની શરૂઆતમાં તેના પ્રારંભિક વિકાસ માટે એક જટિલ કથા, પૂર્ણ મૂળભૂત શરતો ને સમજવા, અભ્યાસ કરવા માટે ભજવાય છે. વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા મુજબ તે નૃત્ય ને માત્ર નૃતા તરીકે જુએ છે. નૃત્યને અનુકરણાત્મક કલા સાથે નૃયા અર્થ સમજે છે. અને નાટ્ય, નૃત્ય, સંવાદ અને અનુકરણાત્મક કલા દર્શાવે છે.2 એટલા માટે નાટય ને વ્યવસ્થિત રીતે ભજવવા માટે જરૂરી કરવામાં આવ્યું. જે યોગ્ય છે. નાટ્યમંચના મનોરંજન માટે સામાન્ય રીતે નાટ્ય અને રૂપક શબ્દ આપવામાં આવ્યો. એટલે કે રૂપક તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યું અને નૃત્ય ને ઉપરુપક તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યું.3

જ્યારે તેઓ દ્વારા રૂપક નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેમાં દશરૂપક ની બાબતો એક મત થતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો નાટક, પ્રકરણ, ભાણ,

વ્યાયોગ, સમવકાર, ડીમ, અંક, વીથી અને પ્રહસન.4 હેમચંદ્ર દ્વારા કાવ્ય વર્ગીકરણ કર્યા મુજબ 12 પ્રકારો ના રૂપકો છે. જે આ દસ રૂપક ના રૂપક સાથે મળે છે. અને તેની સાથે જોડાય છે. નાટિકા અને સટ્ટક_ રામચંદ્ર 12 પ્રકાર ને ગણે છે. એટલે કે દશરૂપક માં નાટિકા અને પ્રકરણ નો સમાવેશ થાય છે તેવું કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે. ઉપરુપક ની બાબતમાં પણ જુદા-જુદા મત જોવા મળે છે.5 કેટલાક વિદ્વાનો ઉપરૂપકના 25 પ્રકાર માને છે. અને બીજા કેટલાક વિદ્વાનો ઉપરુપક ના 18 પ્રકાર ગણે છે.

આમ, આ રીતે 10 રૂપકો અને 18 ઉપરુપકો ગણવામાં આવ્યા છે.

- સટ્ટક નો વિકાસ

ભારતના વિદ્વાનો વિવિધ ભાગમાં પરિભ્રમણ કરી અને જુદા જુદા લેખો અને ઉલ્લેખો શોધે છે. જેને પ્રમાણિત કરવા માટે દિવસો અને દિવસો જાય છે. તેમ જ લોકગીત અને લોકબોલી તેના ગ્રામ્ય માર્ગ દ્વારા ટકી શકે છે. આવી જ રીતે સિદ્ધાંતવાદીઓ દ્વારા દશરૂપકો ની શોધ કરવામાં આવી. કેટલાક વિદ્વાનોના મતે રૂપકો 10 છે તો કેટલાક વિદ્વાનોના મતે રૂપકો 12 છે. તેની સાથે સાથે ઉપરુપકો ની પણ શોધ થઈ. અને ઉપરુપકો ની સંખ્યા 18 માનવામાં આવી.

ગ્રીક નાટક અને સ્વદેશી નાટકીય સંવાદો માં વૈદિકસંવાદ, મહાકાવ્ય, ઋગ્વેદના સંવાદ અને પઠનક્રિયા તેમજ શરૂઆતમાં વૈદિક કર્મકાંડ વગેરે શોધવા માટે પ્રયત્ન કર્યો છે. અને બધા સૈદ્ધાંતિક વલણ અને પ્રકાર અને પેટાપ્રકાર ની તાર્કિક અને તેના ઉત્ક્રાંતિ ક્રમ પ્રમાણે ના ઉપલબ્ધ થયેલા નાટકો નું વિશ્લેષણ શોધવા માટે ભારતીય નાટકમાં શક્ય એટલો વિકાસ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

તાજેતરમાં પ્રો. ડી. આર. માંકડ દ્વારા ભારતીય નાટકોના ઇતિહાસ ની શોધ કરવા પ્રયાસ કરવા માં આવ્યો હતો. જેમાં કેટલીક નાની બાબતો માં વિદ્વાનો એક

મત નથી. તેમણે અપનાવેલી પદ્ધતિના રસપ્રદ પરિણામો અપનાવવામાં આવ્યા હતા. તેમણે નૃત ના શરૂઆતમાં બે ભાગ પાડ્યા છે._ 1. તાંડવ અને 2. લાસ્ય.

આ બે ભાગ નાટક અને પ્રકરણ. તેના મત મુજબ આ ભાગ નો નાટકીય રીતે પ્રકાર વિકસાવવામાં આવ્યો. અને તેમણે પ્રથમ નાટક ની લાક્ષણિકતા નું વર્ણન કર્યું છે.

1. તે પૂર્ણતઃ સંસ્કૃતમાં હતું.
2. તે કુદરતી રીતે વર્ણનાત્મક હતું.
3. તે લચ્છાદાર ભાષણથી યુક્ત હતું.
4. તે કિસ્સાઓમાં ધર્મનિરપેક્ષ હતું.

નૃતા-નૃત્ય અને નાટ્ય પ્રકારો, તેમણે વર્ણન કર્યા મુજબ તબક્કાવાર તેના પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે., પ્રો. ડી. આર. માંકડ દ્વારા સ્પષ્ટ કરાયેલ કેટલાક તબક્કા અને વિવિધ ગાળા ના વિકાસ તરફથી નાટ્યના ભાગ વર્ણવાયા છે.

1. નાટ્ય, આગળના ભાગમાં માત્ર એક નાયક અને એક જ દ્રશ્ય માટે જરૂરી હતું.
2. એક જ કૃતિમાં ઘણા બધા નાયકોની જરૂરિયાત હતી.
3. ત્યારબાદ ઘણી બધી કૃતિઓ દ્વારા ઓછી જટિલ પ્રકારની રજૂઆત કરવામાં આવી હતી. અને છેલ્લે_
4. ચોથું પગલું સંપૂર્ણપણે નાટક અને પ્રકરણ ના ભાગથી રજૂ થાય છે. જ્યાં સંપૂર્ણપણે વિકસિત છે.

નાટકનો વિકાસ કરવા માટે અને સટ્ટક નું સ્થાન નક્કી કરવા માટે ઘણી બધી મુશ્કેલીઓ નો સામનો કરવો પડયો હતો. જેને બનાવવા માટે મોટો પ્રયાસ કર્યો છે. સટ્ટક શબ્દ તેમાંથી એક કોયડો છે. સટ્ટક શબ્દકોશ ની વિવિધતા જોતા, સટ્ટક નાટિકા તરીકે

ઓળખાય છે.

સટ્ટક શું છે? તે સમજવા માટે નાટિકા ની પ્રથમ નોંધ જોવી જોઈએ. નાટ્ય શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા મુજબ નાટિકા એ પ્રકરણનો જ એક પ્રકાર છે. તેના વિષયવસ્તુમાં વિવિધતા છે. રાજા નાયક છે. નાયિકા સંગીત શાળામાં સંગીત શીખતી એક છોકરી છે. નાટિકા નું કથાવસ્તુ શાહી પ્રેમ કથાવાળુ, સમાધાન, ક્રોધ અને કપટ વાળુ, તેનો નાયક ઉચ્ચ કુળનો, રાણી (દેવી) નું કપટ કરવું અને ત્યારબાદ કોઈ ચમત્કાર થવો અને અંતે નાયક અને નાયિકા ના વિવાહ થવા આ રીત નું કથાવસ્તુ જોવા મળે છે.

દશરૂપકમાં નાટિકા ના વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તે અનુસાર નાયિકા એ વિવિધ કલાઓને જાણતી, સભ્યતા વાળી, સુસંસ્કારી, સંગીત જાણતી એક છોકરી છે. નાટિકા ના બીજા બધા પાત્રો પણ વિવિધ સભ્યતા વાળા અને સંસ્કારી પાત્રો જોવા મળે છે. તેનું વિષયવસ્તુ પ્રકરણમાંથી લેવામાં આવે છે. અને તેનો નાયક સ્વ નિયંત્રિત, કોમળ હૃદય વાળો6 રાજા છે. દેવી ઘરડી રાણી છે. જેની સામે નાયક અને નાયિકા ને ઝઝૂમવું પડે છે. રાણી શાહી વંશ વાળી, સમજુ અને ગંભીર છે. નાયિકા પણ શાહી વંશની હોય છે. અને તે ખૂબ જ આકર્ષક અને શોખીન હોય છે. નાયક રાણીથી ભયભીત દેખાય છે. સાહિત્ય દર્પણ માં, નાટ્ય શાસ્ત્ર માં અને દશરૂપકમાં જે નાટિકા વિશે પ્રતિબિંબિત થયું છે તે અહીં સમાવેશ કરેલો છે. નાટિકામાં નાયિકા માં વિવિધતા. અને વિવિધ પ્રકારની કલાઓ જાણીતી એવી સાદી અને શાંત નાયિકા બતાવવામાં આવી છે. નાટિકામાં ઉમેરાયેલા મુદ્દા મુજબ નાટિકામાં વિદૂષક હોવો જોઈએ પરંતુ વિટ અને ચેટ ની જરૂર નથી.

નાટ્યશાસ્ત્ર અને દશરૂપકમાં સટ્ટક નો ઉલ્લેખ નથી. તેમ છતાં પણ રાજશેખર કર્પૂરમંજરી સટ્ટક તરીકે અકસ્માતે ઓળખાય છે. અને અત્યાર સુધી આપણે જાણીએ છીએ તે આ એક પ્રખ્યાત વ્યાખ્યાકાર છે. તેમના જણાવ્યા અનુસાર સટ્ટક માં

નાટિકા નો ખૂબ સમાવેશ થાય છે. પરંતુ પ્રવેશક અને વિષ્કંમ્ભક હોતા નથી. તે પ્રાકૃત ની રચના છે. અને નૃત્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. રાજશેખર ની ટીપણી અને પ્રખ્યાત લેખકોએ પણ ટિપ્પણી કરી છે.

અભિનવગુપ્ત કહે છે કે સટ્ટક નાટિકા જેવું છે. અને આચાર્ય ભરતે તેની બાબતે કોઈ ચર્ચા કરી નથી. તેણે કોહલા અને બીજા અન્ય વિદ્વાનો એ તેને વ્યાખ્યાયીત કરી તેમાં ઉમેર્યું છે. હેમચંદ્રે સટ્ટક નું શ્લોક દ્વારા તેનું અવતરણ કરે છે. અને તેને એક ભાષામાં લખે છે. તે ભાષા છે_પ્રાકૃત સમસ્કિતા. તેને સમજાવવા માટે મોટો શબ્દ છે. પરંતુ અહીંયા એક વિચાર છે કે_ સટ્ટક ની અંદર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંનેનો ઉપયોગ થાય છે. અને નાટિકામાં તેનો ઉપયોગ થતો નથી. રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર એ હેમચંદ્ર અને કોહલા દ્વારા જે વ્યાખ્યા સમજાવવામાં આવી છે. તેને માન્ય રાખી છે. કોહલા એ એક પ્રાચીન દંતકથા આપી છે કે જે નાટકીય સિદ્ધાંત સાથે સંકળાયેલી છે. માર્કેડેય દ્વારા શાકલ્ય, ભરત, વરરુચિ, ભામહ, વસંતરાજા વગેરે પ્રાકૃત વ્યાકરણ માં છંદોને ઓલખ્યા છે. તે તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો અને તેના દ્વારા તેમનું નામ પ્રાકૃત સાથે કડીરૂપ જોડયેલ છે. પરંતુ તે કુદરતી છે. તેના કારણે તેઓ સટ્ટક ને વ્યાખ્યાયિત કરે છે જે સંપૂર્ણપણે પ્રાકૃત હતું.

ભાવ પ્રકાશન મુજબ સટ્ટક એ નાટીકાની નૃત્ય આધારિત શૈલી છે. તે કૌશિકી અને ભારતી શૈલી.7 તેમાં કોઈ રૌદ્ર લાગણી જોવા મળતી નથી. અને અંકો ના ભાગ જરૂરિયાત મુજબ પાડેલા છે. અને તે યવનિકાન્તારા કહેવાય છે. તેમાં ચંદન, સ્ખલન, ભાન્તિ નથી. તેમણે સોરસેની અને મહાશ્રુતિ ભાષાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. ક્યાંક-ક્યાંક પ્રકૃષ્ટ પ્રાકૃત નો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. કેટલાકના મતે રાજા પ્રાકૃત બોલતો નથી. અને કેટલાકના મતે તે માગધી અને સોરસેની બોલવાનું જાણે છે. કેટલાક લેખકોના મતે સટ્ટક એ રૂપક ની એક જાત છે. નાટિકા જેવી જ છે. છતાં તે પ્રાકૃત ભાષામાં છે.

સાગર નદી ના જણાવ્યા મુજબ સટ્ટક માં વીર નાયક પર ધ્યાન આપતું નથી. રાજા ને પ્રાકૃત બોલવું તે ખૂબ જ પસંદ છે. બાદરાયણ અને અન્યના જણાવ્યા મુજબ રાજા સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત અને ક્યારેક પ્રાકૃત નો ઉલ્લેખ કરે છે. અને તેથી રાજા પ્રાકૃત બોલે છે. અહીં રૌદ્ર અને બીભત્સ લાગણી જોવા મળતી નથી. સાહિત્ય દર્પણ માં જણાવ્યા મુજબ સટ્ટક એ પૂર્ણતઃ પ્રાકૃત છે. અને તેનું અદ્ભુત ભાવનાસભર પ્રભુત્વ હોવું જોઈએ. રુદ્રદાસે ચોખવટ કરી છે કે તે પ્રાકૃત છે અને તે નૃત્ય છે. ઘનશ્યામ નોંધ્યું છે કે બધી નોંધો પ્રાકૃતમાં છે અને તેના લીધે તે સટ્ટક કહેવાય છે. જેમ કે ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો કર્પૂરમંજરી છે. કે. સફિકસ ની વિગત જોતા સા+ અટ્ટા અથવા અટ્ટા તરીકે ઓળખાય છે. અને કદાચ આ સમયગાળો મૂળ વિશેષણને સરખાવાનો છે. દ્રાવિડ શબ્દ અથવા અટ્ટમ, નૃત્ય ભજવવું. અટુ અથવા અડુ નો મતલબ નૃત્ય વિશેષ રીતે નાટક અથવા ભાગને ભજવવું એવો થાય છે. મૂળભૂત અર્થ સમજીએ તો રૂપક હોઈ શકે.

લોકપ્રિય પાત્ર અને સટ્ટક ના મૂળને નૃત્ય સાથે ખૂબ જ નજીકથી સહકાર આપ્યો, છુટા-છુટા ભાગમાં અનૌપચારિક ભાગ અને જોડાણો દ્વારા, દ્રશ્ય ની લાગણી અને આ બધું પ્રાકૃતમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. સનાતન સિધ્ધાંતવાદી જેવા કે આચાર્ય ભારત એ સટ્ટક નું વર્ણન પણ નથી કર્યું. અને તેની માન્યતા પણ આપી નથી. કારણ કે સ્વીકૃત થયા તેવા બંધારણમાં તેને ઢાળી શક્યા નથી. તેમ છતાં પણ માત્ર હેમચંદ્ર એ એક ઉત્તમ રાજશેખર ની કપૂરમંજૂરી દ્વારા સટ્ટક નો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. અને બીજા ઉપરૂપકો સાથે તેને માન્યતા આપી છે.

- સટ્ટક જાણકારોના પ્રમાણે

રાજશેખર ના મત અનુસાર સટ્ટક એ નાટિકા જેવું જ છે. જુદાજુદા વિદ્વાનો ના મતે પણ સટ્ટક ને નાટિકા જેવું જ માનવામાં આવે છે. રાજશેખર ની કર્પૂરમંજરી એ એકમાત્ર

સટ્ટક નું ઉદાહરણ છે. રાજશેખર ના સમયમાં પ્રાકૃત ભાષામાં જુદા-જુદા સાહિત્ય લખવામાં આવતા હતા. અને આ તેમનું કપૂરમંજરી નાટક પણ પ્રાકૃતમાં છે. તેમની કર્પૂરમંજરી ની નાટકની રચના બાદ બીજા બધા કવિઓએ તેમાંથી પ્રેરણા લઈને બીજા સટ્ટક ની રચના કરી. પુસ્તકાલયમાં સટ્ટક ની મૂળપ્રત ને શોધવા માં આવી. જેમાંથી છ જેટલા સટ્ટક ની યાદી પ્રાપ્ત થાય છે.

1. રાજશેખર ની કર્પૂરમંજરી
2. નયનચંદ્ર ની રંભા મંજરી
3. રુદ્રદાસ ની ચંદ્રલેખા
4. માર્કંડેય ની વિલાસવતી
5. વિશ્વેશ્વર ની શૃંગાર મંજરી
6. ઘનશ્યામ ની આનંદસુંદરી

આમ, આ રીતે સટ્ટક નો ઉપરુપક માં વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. મોટા ભાગના વિદ્વાનો સટ્ટક ને નાટિકા નો જ બીજો ભાગ માને છે.

- પાદટીપ

1. દશરૂપક (પાનં- 234)
2. (ગદ્ય અને શ્લોક)
3. માંકડનું પુસ્તક
4. માંકડનું પુસ્તક અધ્યાય (પ્રકરણ)-2 અને 6
5. સંસ્કૃત નાટક (પાનં-349)
6. (ધીરલલિત પ્રકારનો)
7. (ઉદા.- ગૈ અને છટાદાર)

2

"પંચમહાલની ભીલી ભાષાના શબ્દોમાં જોવા મળતા ભેદો"

ભાભોર કલ્પનાબેન ભીમાભાઈ
ડિગ્રી :પી.એચડી રિસર્ચ સ્કોલર
માર્ગદર્શક: ડૉ. પિંકીબેન પંડ્યા
ભાષા સાહિત્ય ભવન,ગુજરાત યુનિવર્સિટી નવરંગપુરા,અમદાવાદ
Email:bhabhorkalpana1994@gmail.com

સારાંશ :

ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશમાં વસતા ભીલો પોતાની ભાષાની આગવી વિશેષતા ધરાવે છે. એવી જ રીતે પંચમહાલ પંથકના ભીલો પણ પોતાની 'ભીલી ભાષાની'આગવી વિશેષતા ધરાવે છે. તેમની ભાષાને જાણવા માટે સૌપ્રથમ તેમના શબ્દો વિષે જાણવું ઉપયોગી બની રહે છે.

પ્રસ્તાવના :

આ પંથકના ભીલો 'ભીલી ભાષા' બોલે છે. તેમની જાતિ પ્રમાણે તેમની ભાષાને 'ભીલી ભાષા' કે 'ભીલોડી ભાષા' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ભાષાથી તેઓ જુદા તરી આવે છે. તેથી કોઇ પણ બીજી ભાષા વિશે જાણવાનો પ્રયત્ન થાય ત્યારે ભાષક સૌ પ્રથમ "શબ્દો" જાણવાની કોશિશ કરે છે. એ જ રીતે માન્ય ગુજરાતી ભાષાનો ભાષક ભીલી ભાષા વિશે જાણવાની કોશિશ કરે, તે ભીલી ભાષાથી પરિચિત થવા ઇચ્છતો હોઇ તો તે સૌ પ્રથમ ભીલી શબ્દો જાણવાની કોશિશ કરશે. આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને અહી ભીલી - ગુજરાતીનાં સમાન શબ્દો , ઉચ્ચારણ ભેદે સમાન શબ્દો અને ભીલીના આગવા શબ્દો આદિ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી ભીલી શબ્દભંડોળનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે.

(1) **ભીલી – ગુજરાતીમાં સમાન શબ્દો :**

પંચમહાલની ભીલી ભાષામાં કેટલાક એવા શબ્દો છે. જે માન્ય ગુજરાતી ભાષા અને ભીલી ભાષામાં સમાન છે. આવા શબ્દો પ્રમાણમાં ઓછા મળે છે. જે કેટલાક નીચે મુજબ છે.

વનસ્પતિ	ફળ	પક્ષી	પ્રાણી	સંબંધો	ઋતુ	અન્યો શબ્દો
આંબો	કેરી	મોર	સિંહ	કાકા	શિયાળો	તળાવ
આંબલી	આંબલુ	પોપટ	ઘોડો	કાકી	ઉનાળો	પાણી
બોર	બોર	બગલુ		મામા		કૂવો
લીમડો	લીંબુ	ટીટોડી		મામી		ખેતર
લીંબુ	તરબુચ	કાગડો				રાત
ગુલાબ	કેળુ	બતક				ઘડો
મોગરો						માટલું
જાસૂદ						તેલ

(2) <u>ગુજરાતી ભાષા જેવા પરંતુ ઉચ્ચારણમાં ભેદ :</u>

આ પંથકના ભીલોની ભીલી ભાષામાં કેટલાક એવા શબ્દો પણ જોવા મળે છે, જે માન્ય ગુજરાતી ભાષા જેવા જ હોય, પરંતુ ઉચ્ચાણમાં ભેદ જોવા મળે છે. જેમના કેટલાક શબ્દો નીચે મુજબ છે.

સ , શ >હ	ચ > સ
નિશાળ - નિહાળ	ચકલી - સકલી
દિવાસળી - દિવાહળી	ચમચી - ચમસી
સાણસી - હાણસી	ચોખા - સોકા
સવાર – હવાર	ચાંદ-સાંદ
બગાસું – બગાહુ	ચણા - સણા
નિસરણી - નિહરાણી	ચોટલો - સુંટલો
સંકેલવું - હકેલવું	ચાલવું - સાલવું

સાથળ - હાતોળ

લસણ – લહૂણ

સાબુ - હાબુ

સસરો - હાહરો

સાસુ - હાહુ

માસો - માહો

માસી - માહી

સાપ - હાપ

શણગાર - હણગાર

શરણાઇ - હણાઇ

શુકન - હકન

ડોશી - ડોહી

મહાપ્રાણ >અલ્પપ્રાણ

અંધારું - ઇંદારું

આંખ - આંક

હાથ - હાત

નખ - નોક

ધુંટણ - ગટૂણ

ઘેટું – ગારુ

હાથી - હાતી

વાઘ – વાગ

પાઘડી – પાગડી

ગધેડો - ગદેડો

ચંપો - સંપો

ચમેલી - સમેલી

ચટણી - સટણી

ચોમાસુ - સુમાહુ

મરચું - મરસુ

બચ્ચા - બસા

હ નો લોપ

દાહોદ - દેવોદ

મહેલ- મેલ

મહુડી - મોવાડી

કેહવું - કેવું

બહેન - બુન

અનુસ્વાર ઉમેરાય

નદી - નંદી

નગરી - નંગરી

ઓ > ઉ

સોમવાર - સુમવાર

કફન -કપન

ફોઇ-ફુઇ

સફરજન - સપરસીંગ

ચોમાસુ - હુમાહુ

ઝંખવું – ઝકવું

ઉ > અ

બુધવાર - બધવાર

ગુરુવાર - ગરુવાર

શુક્રવાર - શકરવાર

ગુરૂજી- ગુરૂજી

શુકન - હુકન

પહોળા ઉચ્ચાર

જામફળ - જામફોળ

સીતાફળ - સીતાફોળ

ડુંગર- ડુંગર

જવ - જોવ

મગ - મોગ

બકરી - બોકડી

મહુડી - મોવડી

થડ - થોડ

ઘર - ઘોર

નખ - નોખ

પગ – પોગ

તાપ - તોપ

સાથળ - હાતોળ

(3) ભીલી ભાષાના આગવા શબ્દો :

આ પંથકના ભીલોની ભીલી ભાષાના કેટલાક એવા શબ્દો છે. જે માત્ર માન્ય ગુજરાતી ભાષા જ નહીં ,અન્ય ભીલી ભાષાઓથી પંચમહાલની ભીલી ભાષાને અલગ માન્ય ભાષા સાથે સામ્ય ધરાવતા શબ્દો કરતાં આવા શબ્દો વધુ પ્રમાણમાં મળે છે. જેમાંના કેટલાક નીચે મુજબ છે.

પુલ્લિંગ	**સ્ત્રીલિંગ**
ભીલી - ગુજરાતી	**ભીલી - ગુજરાતી**
લાડો – વર	લાડી - કન્યા
બાહ – બાપ , પપ્પા	આયા - મા, મમ્મી
ડાગળો - માળો (ઢોર બાંધવા માટે)	બાહેડી - સાવરણી
ઘેહળો - માળો (પક્ષીઓનો)	નાડ - ગરદન
જૂમ - યમદૂત	હાળ - ડાંગર
નાડો - પાડો	ગઇડી - ડોસી
કૂતરો - ટેગડો	ચારલી - ટોપલી
હાળી - નોકર	જીજી - મોટીબહેન
ગલગોટો - ગલરસિયો	દોદડી - માછલી
સાંગ - ઢોલ	ડાહી - ગાય
બળદ - ડગરો	કૂતરી - ટેગડી
ઢીંગલાં - પૈસા , રૂપિયા	પટાળ - ઓસરી

નપુસકલિંગ	અન્ય શબ્દો
ભીલી – ગુજરાતી	**ભીલી- ગુજરાતી**
ઘોળમું - દહી	પીપાં - વડના ફળ
ડાંગરું - ચીભડું	બામુણ - બ્રામણ
તીતુ - ભીનું	સરીવોલ - સરોવર
છીછરાં - કપડાં	સવડેલી - ખરાબ
હાહુ – સસલું	અવલ - ઠીક
નોસિયુ - મચ્છર	આખડી - બાધા
કોયણું - વંટોળિયું	અપટાવું - અથડાવું
ખોડ- ઘાસ	ઇખીલો-એકલો
હાયણું-શાક	એતરું –એટલુ
બાહેડું-સાવરણો	ભાયકા-જુદાઈ
	માંગા-સગાઈ
	હેજ –પ્રેમ
	લાડું-પ્રેમ
	ડેહળી-ઉંબરો

ઉપસંહાર :

આમ ,અહીં પંચમહાલ પંથકના ભીલ સમાજના , સમાજ અને સંસ્કૃતિને વ્યકત કરતા ભીલી ભાષાના શબ્દો આપણને મળી આવ્યા છે. જ્યારે ગુજરાતી ભાષાનો ભાષક ભીલી ભાષાને જાણવાની કોશીશ કરશે ત્યારે આ શબ્દો તેમને ઉપયોગી થશે.

સંદર્ભ:

1. સ્થાનિક લોકો પાસે ગીતો ગવડાવી અને વાર્તાઓ કહેવડાવી એકત્રિત કરેલા

શબ્દો.

2. "ગુજરાતના પંચમહાલના ભીલો."પ્રકાશક: ભીલ સેવા મંડળ, દાહોદ, બીજી આવૃત્તિ :૧૯૯૩-૯૪
3. "ગુજરાતી આદિવાસી સંસ્કૃતિ પંચમહાલ-દાહોદ જિલ્લો.",પ્રકાશક:માહિતિ ખાતું,ગુજરાત રાજ્ય,ગાંધીનગર.પ્રકાશન વર્ષ:નવેમ્બર,૨૦૦૦
4. "બોલી વિજ્ઞાન અને ગુજરાતની બોલીઓ. " , લેખક - ડૉ. યોગેન્દ્ર ધીરુભાઈ વ્યાસ, પ્રથમ આવૃત્તિ :૧૯૭૪

3

ગીર'ના માનવી અને પ્રાણીઓના સાયુજ્યને આલેખતી નવલકથાઃ અકૂપાર'

આરતીબેન મગનલાલ શાહ પી.એચ.ડી. રીસર્ચ સ્કોલર
ભાષા સાહિત્યભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ માર્ગદર્શકઃ ડૉ. પારૂલ રંગપિરયા
Email: aartishah294@gmail.com

માનવીના પ્રેમથી પોષાતી એવી ગીર જે પ્રકૃતિના સાનિધ્યને માનવીના માહ્યલી કોરને ઝંઝોરતી અને ગ્યરના સ્હાવજોને પોતાની માનતી કથા એટલે 'અકૂપાર'. આ નવલકથાની રચના જાણીતા સર્જક ધ્રુવ ભટ્ટ દ્વારા કરવામાં આવી છે. કોઈની પાસેથી સાંભળીને કે વાંચીને લખીએ એમાં કોઈ ભાવ ન પ્રગટી શકે પરંતુ જો એને અનુભવવામાં આવે એટલે કે સારી રીતે જાણીએ, માણીએ અને પછી જે આવે એ ખરેખર અદ્‌ભૂત હોય છે. એમાં જ સચ્ચાઈનો રણકાર હોય છે. "કાં'ક હોય તો કાં'ક આવે" એ ધ્રુવ ભટ્ટના પાત્ર વિક્રમ દ્વારા 'અકૂપાર' નવલકથામાં કહેવામાં આવે છે. જે ખરા અર્થે સાર્થક થતું જોવા મળે છે. ગીરનો પરિચય કરાવતી તેના પ્રકૃતિ જીવોને ઓળખાવતી માનવી અને પ્રાણીઓના પ્રેમને દર્શાવતી ધ્રુવ ભટ્ટની આ નવલકથા સાચ્ચા અર્થમાં ફળીભૂત થઈ છે.

'ગીર'એ પ્રકૃતિનું એવું અદ્‌ભૂત રૂપ છે. જેનો સીધો સંબંધ માનવી અને પ્રાણીઓને જોડતી કડીરૂપ છે. કુદરતે કરેલી રચનામાં પૃથ્વી પરના દરેક જીવને એક સમાન માનવામાં આવે જેમાં માનવી, પશુ, પંખી, પ્રાણી તેમજ બધાં નાના-મોટા જીવ આવી જાય પરંતુ કુદરતે રચેલી રચનાને જો ખરા અર્થમાં સાર્થક કરતી પ્રજા હોય તો એ ગીરની છે. જો હિંસક પ્રાણીઓની આમન્યા રાખે છે તો 'ગ્યર' પ્રદેશમાં વસનારા પ્રાણીઓ પણ એ પ્રદેશના 'ગ્યર'ના માનવી માનવીઓની આમન્યા જાળવે છે. 'ગીર'ની ગરિમાને જાણવતી તેમજ એ પ્રદેશમાં વસતા સ્હાવજો અને અન્ય જીવોના માનવી સાથેના અતૂટ સંબંધોને વર્ણવતી આ નવલકથાની શરૂઆત થાય છે 'ખમા ગ્યર'ને શબ્દોથી જે લીલાપાણીના નેસમાં રહેતા આઈમાના મુખેથી સરી પડે છે. અહીં આઈમા આખી ગીરને ખમ્મા કહે છે. ગીરમાં રહેતા દરેક માનવી, પશુ, પંખી, પ્રાણીઓ અને નાના-મોટા જીવજંતુને એકની પીડા એ સર્વ જીવની પીડા પછી ભલેતે માનવી હોય કે પ્રાણી. જો માનવી પ્રાણીઓને નહીં કનડગત કરે તો પ્રાણીઓ પણ માનવીના સાચ્ચા મીત્રો બની રહે છે. એ દર્શાવતી નવલકથા 'અકૂપાર' માં જો કોઈ મુખ્ય પાત્ર હોય તો એ 'ગીર' છે. 'ગીર' એ આ નવલકથાની નાયિકા છે જ્યારે 'સ્હાવજ'

નાયક. સ્હાવજ તો કહેવાય જંગલનો રાજા, ખાનદાન જનાવર એને માણસ સાથે કોઈ વેર નહી. “સાવજ અને ગીરવાસીઓ વચ્ચેનું સાયુજ્ય અને સાયુજ્યની કસોટી કટોકટી ભરેલા પ્રસંગોએ જ થાય છે” જેનું નિરૂપણ લેખકે નવલકથામાં હૃદયસ્પર્શી કર્યું છે.

મુસ્તફા દક્ષિણ ગુજરાતના ફૉરેસ્ટના અધિકારી દોશી સાહેબ અને એમની સાથે આવેલા કિરણ અને તેમની પત્નીને જંગલની સેર કરાવવા માટે લઈ જાય છે. ત્યારે મુસ્તફા નાયક અને ધાનુને પણ એમની સાથે લઈ જાય છે. કમલેશ્વર પહોંચતા જ ત્યાં ગાળા ગજવતી ડણક સંભાળય છે તે સાંભળતા કિરણ ઉત્સાહમાં આવી જઈ સિંહ છે તે જગ્યાએ જવા માટે કહે છે. મુસ્તફા ત્યાં જવાની ના કહે છે. તેણ ક્હ્યું અત્યારે સિંહ-સિંહણ ઘોરોમામાં છે એટલે ત્યાં ના જઈએ તો સારું પણ કિરણ સિંહ-સિંહણને જોવાની હઠ પકડે છે. મુસ્તફા તેમને બંગલાની ઓસરીની જાળીમાંથી સાવજો જોવા માટે કહે છે. કિરણ ફોટોગ્રાફી કરે છે. ધાનુ તેમને ફોટોગ્રાફી કરવાની ના કહે છે. અંધારું થતું હોવાથી પાછા વળવા માટે કહે છે બધાં પાછા જતા હોય છે ત્યારે અચાનક કિરણ બંગલાના ખૂણે પહોંચી ડોકું બહાર કાઢીને પગથિયા પાસે ગેલ કરતા સિંહ-સિંહણ પર ફ્લેશ મારી એ સાથે જ સિંહ અને સિંહણ કિરણ પાછળ દોડે છે. સિંહ પંજો ઉગામે એજ પળે ધાનુ પોતે લાકડી ઉગામી સિંહ સામે ઊભો રહે છે. કિરણ ગાડીમાં બેસી ભાગી જાય છે. સિંહ ધાનુને ખંભા પર પંજો મારે છે અને તે ઘવાય છે એને દવાખાનામાં દાખલ કરવો પડે છે પેલાં મહેમાનની બેવકૂફીના કારણે સિંહના ગુસ્સાનો ભોગ ધાનુ બને છે.

નાયક જ્યારે ધાનુની ખબર લેવા માટે દવાખાને જાય છે ત્યારે ધાનુ ગરદન હલાવી શકે તેમ નહોતો છતાં ત્રણ આંગળીઓ બતાવીને કહે છે. “ સ્હાવજ દગો નો કરે... ઈ ઘોરોમાં હતાં. એવે ટાણે તો ઋષિ-મુનિય સ્ત્રાય દઈ દેતાં; તયેં આ તો જનાવર સે.”

ત્રણ સબૂતો ગણાવતાં ધાનુ કહે છે એક તો એણે મને ગળેથી ઝાલ્યો નહી બીજું સબૂત એ કે સાવજે માથું હલાવ્યું નહી. નહીંતરતો ખભો તોડીને નોખો કરી નાખત. ત્રીજું સબૂત એ કે પોતે સાવજની નીચે જતો રહ્યો હતો જો સાવજે ધાર્યું હોત તો એ ધાનુ પર બેસી ગયો હોત અને એના ભારથી જ એના રામ રમી જાત. ધાનુનો સ્હાવજ પરનો અતૂટ વિશ્વાસ અકબંધ જોવા મળે છે અને તે કહે છે કે; “સ્હાવજ જેવું ખાનદાન જનાવર નૈ જડે.”

ગીરમાં ઘણા સમથી રહેતો નાયક અમરાપુર ગામમાં એક ખેડૂતને ત્યાં રાત રોકાય છે. એ ખેડૂતની દીકરી સોનલનો સિંહણથી સામનો થઈ જાય છે. પાણીથી નીતરતી સિંહણ ગર્જના કરતી સોનલની પાછળ દોડે છે. સોનલ દોડતા જમીન પર ગબડી પડે છે. પુરા વેગથી દોડતી સિંહણે ક્ષણાદ્ય તો જોઈ લીધું કે છોકરી જમીન પર પડી છે. બીજી અડધી ક્ષણે તો તે આગળ વધતી અટકી ગઈ. અટકેલી સિંહણ બે પળ સોનલ તરફ જોઈ અને કશું જ ન બન્યું હોય તેમ શાંતિથી ગૌરવપૂર્ણ ચાલે મકાન પાછળ, અધકારમાં ઓગળી ગઈ.

“જે સિંહણ એક ઝપાટે બસો કિલોની ભેંસને ગલોટિયાં ખવરાવી શકતી, જરા પણ પૂર્વદોડ વગર તેર-ચૌદ ફૂટ ઊંચી દીવાલ ચડી જઈ શકતી સિંહણે બે આંગળ દૂર પડેલી ચૌદેક વરસની બાળાને પણ ઈજા કર્યા વગર જવા દીધી છે કારણ તે નિર્બળ થઈને કઈ પડી ગઈ હતી કે બીજું **?** એ માત્ર સિંહણ જ જાણતી હતી.”

એ સાથે જ અહીં આઈમાનું વાક્ય “સ્હાવજ જાણે કે આ આપડી વૈચ્ડ નંઈ” એ સાર્થક થતું જોવા મળે છે.

જંગલમાં લાંબા સમય પહેલા કાસિયાનેસના સ્ટેશન માસ્તર તરીકે પરપ્રાંતીય દિવાકરન નામની વ્યક્તિની નિમણૂંક થાય છે. એ નાના અને નિર્જન જેવા સ્ટેશને દિવાકરનને ફાવતું ન હોવાથી પોતાની ડ્યૂટી પતાવીને સાંજની ગાડીમાં એ ધારી જતો રહે એક દિવસ થયું એવું કે એ ગાડી ચૂકી ગયો અને ફરજીયાત પણે તેને પોતાના ક્વાર્ટરમાં રાતવાસો કરવાનો થયો એ રાત પછી દિવાકરન ત્યાં જ રોકાઈ જાય છે. વેકેશનમાં પણ એ પોતાના વતન જતો નથી એને પણ ગીરનો એવો નેડો લાગી જાય છે કે ગીર ત્યાંના માણસો, પ્રાણીઓ સાથે એની મિત્રતા વધતી જાય છે. દિવાકરન ક્વાર્ટરના ઓટલા પાસે એક નાની પાણીની કૂંડી બનાવવાની વાત કરે છે. ઉનાળો આવે ત્યારે જનાવરને પાણી મળી રહે તે માટે તેના મિત્ર વિરેન પાસેથી વનખાતાની મંજૂરી માગે છે પણ વિરેન ના કહે છે કારણ કે રહેણાંક વિસ્તારમાં વૉટર-સ્પોટ કરાય નહિ. માણસ અને પ્રાણી વચ્ચે સંઘર્ષ થાય પરંતુ આ તો દિવાકરન જેના મનમાં ગીર વસી ગયેલી છે એ હાર માની બેસી રહેવાને બદલે બે માટલા સાંસણથી ખરીદી લાવે છે. બીજા દિવસે તેણે ઘરની છરીથી કાળજીપૂર્વક ઘસી-ઘસીને માટલાનો ઉપરનો ભાગ કાપી નાખ્યો. પછી તો રોજ ડંકી સીંચીને તે માટલાનાં

અડધિયાં ભરે છે. શરૂ શરૂમાં ચકલાં, લલેડાં અને મોર સિવાય તેના માટલે કોઈ આવતું નહિ. પછી તો ધીમે ધીમે બપોરની વેળાએ હરણાં પણ ત્યાં પાણી પીવા આવવા લાગ્યા. મિત્ર વિરેનની બદલી થવાથી દિવાકરન તેને મળવા સાંસણ જાય છે. વિદાયનો કાર્યક્રમ પૂરો થતા બન્ને મિત્રો અધોડિયાના પુલ નિચે બેઠા હતાં. સંધ્યા થવા આવી અને દિવાકરનને અચાનક કંઈક યાદ આવ્યું અને તે પોતાના ક્વાર્ટર તરફ જવા નીકળે છે. સંધ્યા થઈ જવાથી વિરેન પોતાની ગાડીમાં દિવાકરનને ક્વાર્ટર મૂકવા માટે જાય છે. ક્વાર્ટર પર પહોંચતા જ તેના ઓટલા પાસે દીપડો બેસેલો જોઈને વિરેન દિવાકરનને ગાડીમાંથી ઊતરવાની ના કહે છે. ત્યારે દિવાકરન કહે છે. "મને ઊતરવામાં વાંધો નથી પણ તું ન ઊતરીશ", દિવાકરન ગાડીમાંથી ઊતરીને ઓટલા પાસે પહોંચ્યો. ઘર ખોલ્યું ડોલ લઈને બહાર આવી ડંકીમાંથી પાણી સીંચીને માટલાનાં અડધિયામાં નાખ્યું અને બોલ્યો" "કાદુ, ચાલ ભાઈ. આજે સાસણ જવાની ઉતાવળમાં પાણી ભરવું ભૂલી ગયો હતો. તને તરસે માર્યો." "ઠીબડામાં પાણી ભરાયું એટલે દીપડો ઊઠીને પાણી પીવા ગયો" આ છે સાચી મિત્રતા માનવી અને પ્રાણી વચ્ચેની પ્રેમથી હિંસક પ્રાણી પણ સાચ્ચા દોસ્ત બની રહે છે. આવા હૃદયંગમ પ્રસંગોનું આલેખન ધ્રુવભટ્ટે નવલકથામાં કર્યું છે. પ્રકૃતિ સાથે રહેનારો માનવી પ્રકૃતિ સાથે એટલી હદે જોડાઈ જાય છે કે માનવી અને કુદરત વચ્ચેની ભેદરેખા જ ભૂંસાઈ જાય છે.

- સંદર્ભસૂચિઃ -

૧. ભટ્ટ, ધ્રુવ, 'અકૂપાર', ગુર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પુર્નમુદ્રણ- ૨૦૧૭

૨. મોદી, મૂકેશ, યાત્રા ભીતરનીઃ ધ્રુવ ભટ્ટની કથાઓનું રસદર્શન, WBG પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ – ૨૦૧૪

4

આદિલ મન્સુરીની ગઝલોમાં પ્રયોજાયેલા કલ્પનો

સુરેશભાઇ રમણભાઇ મકવાણા , પીએચડી રિસર્ચ સ્કોલર
ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ, માર્ગદર્શક- શ્રી ડૉ અજયભાઇ રાવલ
Email: sureshmakwana901@gmail.com

પ્રસ્તાવના

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદ્યના ભિન્ન-ભિન્ન સાહિત્ય સ્વરૂપો ખેડાયા છે જેવા કે કરૂણપ્રશસ્તિ, સોનેટ, ખંડકાવ્ય, હાઈકુ, ગઝલ વગેરે આ પદ્યસ્વરૂપોમાથી મોટાભાગના પાશ્વાત્ય સાહિત્યના સંપર્કથી આપણે પ્રચલીત થયા છે. તેમા ગઝલમાં પણ આપણે ત્યા વિદેશથી આવેલો કાવ્યપ્રકાર છે. ગઝલ એ સાહિત્યનું સૌથી વધુ ખેડાયેલુ અને પળોટાયેલુ સ્વરૂપ છે.

ગઝલ મૂળ અરબી ભાષાનુ સાહિત્યસ્વરૂપ છે. ગઝલ અરબ સ્થાનથી ઇરાકની ફારસી ભાષામાં વિકાસ પામે છે. ગઝલ કાવ્યસ્વરૂપ ગુજરાતી ભાષામાં ફારસી અને ઉર્દૂ ભાષામાથી ખેડવામાં આવ્યુ હોવા છતા ગુજરાતીના અન્ય કાવ્ય સ્વરૂપોની તુલના વધુ સમૃધ્ધ અને પ્રચલીત છે. અને એટ્લે જ ગઝલને મેહફિલની જાન કહેવામા આવે છે. પ્રથમ તબક્કાની ગઝલો ફારસી ઢબની હતી. ફારસી અને ઉર્દૂના શબ્દોનો વિનિયોગ તેમા પ્રચુર માત્રામાં જોવા મળે છે. બીજા તબકક્કાના ગઝલકારો એ ગુજરાતી ભાષાને મોભાનું સ્થાન આપવાના ખુબ પ્રયત્નો કર્યા. પરીણામે અનુશયદા યુગમાં ગઝલ ને સંપૂર્ણ, પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ. સાચા અર્થમાં ગઝલ સંપૂર્ણ 'ગુજરાતણ' બની.

ગુજરાતી ભાષામાં બાલાશંકર કંથારીયાથી પ્રારંભાયેલા ગઝલસાહિત્યને સમયાંતરે અનેક બળકટ અને ઉત્તમ સર્જકો મળતા રહ્યા છે. જેમા ફકીર મોહમ્મદ ગુલામનબી મન્સુરી 'આદિલ મન્સુરી' એક ઊચ્ચ કોટીના ગઝલકાર છે. ગુજરાતી ગઝલને આધુનિકતાનો વળાંક આપવામાં એમનું યોગદાન અત્યંત નોંધપાત્ર છે. કલ્પનો, નૂતના ભાષા શૈલીમાં પ્રતિકો યોજના તેમજ મૌનની ભાષામાં વિચારો, સંક્રાંત કરવાની ખુબીઓએ આદિલ મન્સુરીને આધુનિક ગઝલના અગ્રણી બનાવ્યા હતા.

આદિલ મન્સુરીની ગઝલોમાં પ્રયોજાયેલા કલ્પનો

નવીન પ્રયોગશીલ ગઝલના અગ્રણી ગણાતા આદિલ મન્સુરી પાસેથી આપણને 'વળાંક' , 'પગરવ', 'સતત', 'મળે ના મળે', 'ગઝલ આપના ઘરમાં' વગેરે ગઝલસંગ્રહો મળે છે. એમની ગઝલોમાં મુખ્યત્વે વિચ્છિન્નતા , નિર્ભ્રાંતિ, કલાંતિના ભાવો શબ્દબધ્ધ થયા છે. મૌન, શુન્યતા, અંધકાર, ઘર, મકાન, પ્રણય, સુર્ય, આદિને આ કવિએ પોતાના કથનાર્થે તેમજ કોઇ રહસ્યના કે વિશિષ્ટ અનુભૂતિના સુચનાર્થે ઉપયોગમાં લીધા છે.

આદિલ મન્સુરીની ઘણી ગઝલોમાં આલેખાયેલી સરળતા ઘણીવાર છેતરામણી હોય છે. તો ક્યારેક એ ઘણા ગંભીર વિષયને સાવ સરળ પન બનાવે છે. આદિલની ગઝલોમાં કલ્પનો પણ ભરપૂર માત્રામાં અને યથોચિત પ્રયોજાયેલા છે. જે એમની ગઝલોને ઉત્તમોત્તમ બનાવવાનું કાર્ય કરે છે. એક શેરમાં તેઓ કહે છે કે,

"ક્ષિતિજ રેખા પર અર્ધડૂબેલ સૂરજ

કોઇની ઢળેલી નજર હોય જાણે."

ઉપરના શેરમાં જોઇ શકાય છે કે ક્ષિતિજના ડૂબતા સૂરજને કોઇની ઢળેલી નજરનું રૂપ આપી સંધ્યાનું કેવું નજાકતભર્યું ચિત્ર આલેખ્યુ છે. ઉપરનો શેર રૂઢ ઉત્પ્રેક્ષાનું ઉદાહરણ બની રહેવાને બદલે બળવાન દ્રશ્યકલ્પન બની શક્યુ છે. અહીં ડૂબતા સૂરજની સરખામણી ઢળેલી નજર સાથે કરતાં આ કલ્પન રુચિકર લાગે છે.

આદિલની ગઝલોમાં ચિત્રાત્મક્તા પણ કલ્પન રૂપે વ્યક્ત થઈ છે. એક બે શેર જોઇએ

"દૂર ક્ષિતિજની પાર જઈને

અંધારાઓ ચરતો સૂરજ"

"ઉતરી ગયા છે ફૂલના ચહેરા વસંતમાં

તારા જ રૂપરંગ વિશે વાત થઈ હશે"

અહિ ઉપરના દ્રષ્ટાંતમાં આપણને અનુક્રમે આસ્વાદ્ય કલ્પન સ્થિર કલ્પન, ગતિકલ્પન અને રૂપ-સૌંદર્ય કલ્પન જોવા મળે છે.

આદિલને અંધકારનું પણ આગવું આકર્ષણ છે. કઈ રીતે સૂરજ ઢળે છે અને રાત પડે છે એનું કવિએ યોજેલું કલ્પન જુઓ,

“ભાલાઓ અંધકારના ભોંકાય સૂર્યમાં,

તડકાના તીર વાંકા વળી જાય સૂર્યમાં.”

અહીં અંધકારના ભાલા અને તડકાના તીરનું કલ્પન ભાવકના મન પર ઊંડી અસર કરે છે. આદિલે ભીંજાવા-સુકાવાની વાતને પણ સુંદર કલ્પન દ્વારા રજૂ કરી છે. એક શેર જુઓ,

“સાગરના ભૂરા ભેજમાં ભીંજાય ચાંદની,

રેતીમાં સૂર્યપ્રકાશથી સુકાય ચાંદની.”

અહીં ઉપરનાં શેરમાં આદિલે સાગર અને રેતીનું અદ્‌ભુત કલ્પનથી રજુ કરી છે. અન્ય એક શેરમાં પ્રણયની વાતને કલ્પન દ્વારા રજુ કરતા આદિલ કહે છે કે,

“એ મારા વિચાર કળી જાય તો...

અને એની આંખો ઢળી જાય તો...”

“ફરી નામ આવ્યુ છે હોંઠો સુધી...

પરંતુ કોઇ સાંભળી જાય તો...”

ગઝલના વિવિધ રૂપોને પણ આદિલ સરળતાથી ખેડે છે. એક શેરમાં તેઓ કહે છે કે,

“આકાશને સજાવ્યું છે તારાના તોરણે,

સૂરજનું મોત જાણે ખુશીનો પ્રસંગ છે.”

અહીં આદિલે સૂરજના મોતને ખુશીના પ્રસંગ તરીકે કલ્પીને પોતાની જ ગઝલકલાનો પરિચય આપ્યો છે.

ચોમાસાની ઋતુમાં ઉપયોગમાં લેવાતી જુદી-જુદી વસ્તુઓ વિશેની આદિલ એક શેરમાં કહે છે કે,

“રેઇનકોટ છત્રીઓ ગમશૂઝ, વોટર-પ્રૂફ હેટ્સ

માનવીએ કેટલી ભીંતો ચણી વરસાદમાં.”

અહીં આદિલે રેઈનકોટ, છત્રીઓ, ગમશૂઝ વગેરે વસ્તુઓને ભીંત તરીકે કલ્પીને ભાવકનાઅ મનમાં એક અદ્દ્ભૂત અસર ઉપજાવી છે.

આદિલે એક શેરમાં અંધકાર અને ઉજાસ વિશે કલ્પન કરતા કહે છે કે,

“તારા અવાજનું હવે અજવાળું ક્યાં રહ્યુ?

ઘૂમે છે ખંડિયેરમાં પડઘાનો અંધકાર.”

અહીં ‘અવાજનું અજવાળું’ અને ‘પડખાનો અંધકાર’ જેવા ધ્વનિગત કલ્પનોનો વિનિયોગ કરીને આદિલે અભિવ્યક્તિની નવીનતા પ્રગટતા કરી છે.

અનરાધાર વરસી ગયા પછી ભીની માટીમાથી ઊગી નીકળતી સુગંધને આદિલ આ રીતે વર્ણવે છે.

“હવે વરસાદ તો થંભી ગયો ને

છતાં પાલવ હવાનો નીતરે છે.”

અહીં ‘હવાનો પાલવ’ એટલે મોસમના પ્રથમ વરસાદથી ભીંજાયેલી માટીની સુગંધ વરસાદનું થંભી જવું સામાન્ય ઘટના છે. પરંતુ આ સાવ સામાન્ય ઘટનાને કવિ દ્રશ્યકલ્પન દ્વારા સરળતાથી અભિવ્યક્ત કરે છે.

પ્રણયની શરૂઆત વિશેનું આદિલનું કલ્પન ખૂબ જ ખ્યાત છે જુઓ,

"જ્યારે પ્રણયની જગમાં શરૂઆત થઈ હશે,

ત્યારે પ્રથમ ગઝલની રજુઆત થઈ હશે."

અહીં ગઝલની રજૂઆતને પ્રણયની શરૂઆત સાથે જોડીને આદિલે ભાવકના ચિત્તમાં એક અમર છાપ છોડી છે.

ગઝલને જીવનના વિવિધ રંગો સાથે જોડતું આદિલનું કલ્પન જુઓ,

"લાલ,પીળી,વાદળી રાતી ગઝલ

છેવટે તો શ્વેત થઈ જાતી ગઝલ."

અહીં લાલ, પીળી, વાદળી જેવા શબ્દો દ્વારા જીવનની રંગીન પળો અને અંતે શ્વેત થઈ જાતી ગઝલ દ્વારા જીવનના અંતિમ સમય એટલે કે મૃત્યુ વિશેનું કલ્પન આદિલે રજું કર્યું છે.

અન્ય એક શેરમાં વરસાદ પડવા વિશેનું આદિલનું કલ્પન જુઓ:

"સળગતા સૂર્યના વેરાન રણની વચ્ચોવચ

તને સ્મરું અને વરસાદ ધોધમાર પડે."

અહીં વેરાન રણમાં સ્મરણ માત્રની વરસાદ પડવાની વાતનું કલ્પન દ્વારા સુંદર આલેખન આદિલે કર્યું છે.

જીંદગી જે થવાનું હોય તે થઈને રહે છે તે વાતને આદિલે એક શેરમાં કલ્પન દ્વારા આદિલે સહજતાથી વ્યક્ત કરી છે શેર જુઓ:

"લાખ બચવાના કર્યા એણે પ્રયત્નો તે છતાં

છેવટે 'આદિલ' હવા પલળી ગઈ વરસાદમાં"

અહીં ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરો છતાં જે નસીબમાં લખ્યું છે તે થઇને રહે છે એ વાત 'હવા પલળી ગઈ' જેવા ગૂઢ કલ્પન દ્વારા રજૂ કરીને આદિલે પોતાની ગઝલ પ્રતિભાનો પરિચય કરાવ્યો છે.

આદિલનો પોતાના વતન પ્રત્યેનો અનહદ પ્રેમ આપણને એમની ગઝલમાં જોવા મળે છે. તેમની 'મળે ના મળે' ગઝલનો એક શેર જુઓ,

"નદીની રેતમાં રમતું નગર મળે ના મળે

ફરી આ દ્રશ્ય સ્મૃતિપટ ઉપર મળે ના મળે"

અહીં આદિલ પોતાના વતન વિશે સુંદર કલ્પન દ્વારા ગૂઢ વાત રજુ કરે છે.

અન્યએક શેરમાં કોઇના ઇંતેઝારને પણ આદિલ કલ્પન દ્વારા રજુ કરે છે શેર જુઓ,

"રહેવા દો દરવાજા ખુલ્લા હવે

છે આશા હજી એક જણ આવશે"

અહીં કોઇના આવવાની આશાને "દરવાજા ખુલ્લા" રહેવા દો એવી અડગતા સાથે કલ્પન દ્વારા આદિલ રજુ કરે છે.

પોતે અમર થવાની ઇચ્છા રાખતા માનવી વિશેનું આદિલનું કલ્પન જુઓ:

"કરે એમ પૃથ્વી ઉપર કામનાઓ

બધા માનવીઓ અમર હોય જાણે."

અહીં હરદમ કામના કરતો માનવી જાણે પોતાને અમર ગણતો હોય તેવું કલ્પન આદિલ ઉત્પ્રેક્ષા દ્વારા રજુ કરે છે.

આદિલ મન્સુરીની ગઝલોમાં જુદાં-જુદાં વિષયો નિરૂપાયેલા છે એ વિષયોમાં ઊડીને આંખે વળગતું કોઇ તત્વ હોય તો તે છે તેમનું સુંદર કલ્પન. આદિલના કલ્પનો પણ એટલા સુંદર હોય છે

કે તે આપણને વાસ્તવિક લાગે છે. ગુજરાતી ગઝલને આગળ લઈ જવામાં 'આદિલ મન્સુરી' એક મહત્વનું ગઝલકર્મ બજાવે છે.

સંદર્ભગ્રંથો

- ગઝલ શિલ્પ અને સર્જન – ડૉ. જયંત વ્યાસ
- અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ – પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ
- પગરવ – આદિલ મન્સુરી (પ્ર. આ. ૧૯૭૦)
- સતત – આદિલ મન્સુરી (પ્ર. આ . ૧૯૬૬)

5

'રાની બિલાડો' વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓનો સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ

નેહલ જયંતિભાઇ પટેલ, વિદ્યાવાચસ્પતિ શોધાર્થી
ગુજરાતી વિભાગ,ગુજરાત યુનિવર્સિટી,અમદાવાદ માર્ગદર્શક:લીના સ્વાદિયા
Gmail.Dvikaram4510@gmail.com

પ્રસ્તાવના:

ગુજરાતી ટુંકીવાર્તા પશ્ચિમના સાહિત્ય સાથેના આપણા સંપર્કના પરિણામ સ્વરૂપ છે.શરૂઆતથી માંડીને આજદિન સુધી ગુજરાતી ટુંકીવાર્તા અનેક વિષય વસ્તુમાંથી પસાર થઇ છે.તેનો મોટાભાગે મુખ્ય વિષય રહ્યો છે 'માનવ સંવેદન'. ૨૦૦૧ના વર્ષ પછી ભૂકંપ, કોમી, રમખાણો અને યંત્રયુગની પરિસ્થિતિએ માણસને બેહાલ બનાવ્યો. જંગલ વિસ્તારના પછાત લોકોની જીવનશૈલીમાં પણ જોઈએ એટલો સુધારો આવ્યો નથી. જો કે વર્ષોથી કચડાયેલા, રીબાતા, જંગલોમાં જીવતા, સ્વતંત્રતાના આટલા વર્ષો પછી પણ મૂળભૂત અને પાયાની જરૂરિયાતો સંતોષી ન શકતા આદિવાસીઓની સમસ્યાને ઉજાગરા કરવાનો આજના લેખકોનો સહિયારો પ્રયાસ છે. વળી, આધુનિક સાહિત્ય એ 'મૂળ તરફ પાછા વાળો' નું સાહિત્ય છે. જેના કારણે અત્યાર સુધી જે વિષયો વણસ્પર્શ્યા હતા તેને વાચા આપવામાં આજના સર્જકોનો વિશેષ ફાળો રહેલો છે.

'રાની બિલાડો' વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓનો સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ

મોના પાત્રાવાલાનો 'રાની બિલાડો' વાર્તાસંગ્રહ અનેક દ્રષ્ટિએ ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાના ઇતિહાસમાં નોંધણી છે.આ વાર્તાસંગ્રહની પંદર વાર્તાઓમાં ડાંગ-વાંસદાના ફાલેલા અડાબીડ જંગલોમાં વસતા આદિવાસી સમૂહને કેન્દ્રમાં રાખી વાર્તાઓ આપી છે.ડાંગ-વાંસદાના ભાતીગળ પરિવેષ અને સમાજજીવનની વાસ્તવિકતાને કળાત્મક રીતે અભિવ્યક્ત કરનાર મોના પાત્રાવાલા ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યક્ષેત્ર નોંધપાત્ર નામ છે.તેઓએ આ વાર્તાસંગ્રહમાની વાર્તાઓમાં આદિવાસી સમાજના સામાન્ય માણસોના શોષિત જીવનની કળાત્મક અભિવ્યક્ત કરી આપી છે.

પારસી અને આદિવાસી સમાજ વચ્ચેનો સંઘર્ષ અને તેમના અત્યાચારમાં સબડતા પાત્રોની વેદના તથા પ્રાકૃતિક અને ગ્રામીણ પરિવેષ આલેખવામાં લેખિકાએ પોતાનો જીવ રેડયો હોય તેવું

જરૂર જણાય છે.હાંસિયામાં રહી ગયેલા અને વણસ્પર્શ્યા રહી ગયેલા પારસી સમાજ અને આદિવાસી સમાજ વચ્ચેના સંબંધોને ઉજાગર કરતો વાર્તાસંગ્રહ‘રાની બિલાડો’(૨૦૦૨) મોના પાત્રાવાલા પાસેથી મળે છે. જેમાં ૧૫ વાર્તાઓ સંગ્રહિત થઇ છે.

આ સંગ્રહની મોટાભાગની વાર્તાઓ પ્રતીકાત્મક છે. પ્રથમ વાર્તા ‘રાની બિલાડો’ વાર્તામા વાંસદાના-ખાંભલા ગામની વાત થઇ છે.અહીં જે સામાજિક તાણાવાણામાં અનેક સંબંધો ગુંથાયેલા છે.તે આદિવાસી વિસ્તારના કોઈપણ નામના હોઈ શકે.રાની એટલે જંગલી આવા ;જંગલી બિલાડા’ પ્રકૃતિ મુજબ રાતના શિકાર કરે. ગામમાં, વાડામાં ઘર-છાપરામાં ઘુસી જાય અને કૂકડા, મરઘાં અને બતક ને મારી નાખે પછી ખાઈ જાય. આવી જ વૃતિઓ જયારે માનવમાં જોવા મળે ત્યારે તે ‘રાની બિલાડા’ની કક્ષાનો જ ગણાય. આ વાર્તામાં ધની, દેવું અને નાચણ શાવકશા શેઠને ત્યાં મજુરી કરીને જીવતા પાત્રો છે.શાવકશા પેસ્તનજીનો મેટ્રિક નાપાસ વંઠેલ દીકરો છે.શાવકશાની જો હુકમીનો ભોગ મજુર વર્ગ બને છે. જો કે પાછળથી ધનીનો દીકરો દેવું મૃત્યુ પામે છે.ત્યારે શાવકશા ધાનીને પોતાની પાસે રહેવા જણાવે છે.ધની માનતી નથી ત્યારે શાવકશા પોતે જ તેની સાથે રહેવા ચાલ્યો જાય છે. આ બધામાં દુષિત પાત્ર નારણ ધનીના હિતચિંતકનો સ્વાંગ રચી ધાનીને ભોગવી જાય છે. અહીં નારણ ‘રાની બિલાડો’ છે જે હલકી વૃતિ ધરાવે છે.

‘કાળો ઘોડો’ વાર્તામાં માનવીના પાશવિક રૂપનું સાંકેતિક નિરૂપણ નજરે ચડે છે.પારસી શેઠ બમનશાની જો હુકમીનો ભોગ પ્રથમ રતીયો અને ત્યારબાદ તેનો દીકરો બુધિયો બને છે.ઘોડાની ઝડપે દોડવાનું કામ જીવ પર આવીને રતીયો કરે છે.તે વખતનું અત્યાચારી આલેખન જુઓ, “લગામ પકડી રતીયો ભર ઉનાળે ઘોડા સાથે હરીફાઈમાં હોય એમ દોડ્યે જતો હતો. ખખડધજ આઘડ રતીયો માંડ દોડી શકતો. તરસથી ગળું શુકાતું હતું. બમનશાના હાથમાં રહેલી આર અને ચાબુક એની કાળી સીસમીયા પીઠ પર પડતાં એ દોડવા માંડતો (કાળો ઘોડો, પૃ-૧૬) સમય જતાં રતીયો મૃત્યુ પામે છે. એને દફનાવવાના પૈસા આપવાના બદલામાં બમનશા રાતીયાના દીકરા બુધિયાને મજુરીએ રાખી લે છે અને રતીયાની બીજી પત્ની અને બુધિયાની માં રૂખીને બમનશા ભોગવતો રહે છે. બુધીયાથી આ બધું છાનું નથી. તેનાથી સહન નથી થતું એટલે તે બમનશાને મારવા હોય તો લઈને નીકળી પડે છે. પણ કાળા ઘોડાની મરણતોલ લાતને લીધે બુધિયો મૃત્યુ

પામે છે. અને ઘોડાનું વર્તન અને બમનશાનું વર્તન બંને પાશવિક છે.માનવ ધારા માનવનું સમાંનવીય શોષણને આ વાર્તામાં વાચા મળે છે.

તો 'ભોંય ફોડ' વાર્તામાં પાલી, ફીરોઝ અને દારાબશા વચ્ચેના સંબંધોમાંથી ઉપસી આવતું પાલીનું કરુણ પાત્ર જોવા મળે છે. વાર્તાનો મુખ્ય અંશ તો દારાબાશાની વાસનાનો ભોગ બનતી જતી પાલી પણ અકાળે મૃત્યુ પામે છે. ફિરોઝને પાલી પ્રત્યે ઘણી લાગણી હોવા છતા તેને બચાવી શકતો નથી. આ વાર્તામાં પાલીને ભોગવવી પડતી માનસિક અને શારીરિક યાતનાઓનો ચિતાર વર્ણવામાં આવ્યો છે. 'વાગળાં' વાર્તામાં નાથુની ભલાઈ સાથે એના બાપ નાગજીની કાળી કરતૂતો નજરે પડે છે. નાથુ પોતાના બાપનો કહ્યોગરો પણ નાગજી મોટા રાક્ષસ જેવો વાગળો હોય એમ લાગે. નથુની મા પણ નાથુને બાળપણમાં છોડીને બરજોરજીને ત્યાં બેસી ગયેલી આખી વાર્તામાં ખેતર અને વાડીઓમાં વાગળાનો ત્રાસ નજરે ચડે છે.આવો જ ત્રાસ નાગજી નાથુને આપે છે. નાથુ બાળપણથી જ માવજી પટેલની દીકરી રમીલાને ચાહે છે. જે એનાથી દસ વર્ષ મોટી છે પણ તે પરણીને રેલ્વેપાર્કમાં નોકરી કરતા એના પતિ જોડે શહેરમાં જતી રહે છે. આ બાજુ નાથુ દિવસ-રાત મહેનત કરીને વાડીઓ સાચવે છે અને સાથે સાથે પોતાના બાપના ટ્રકને પણ સાચવે છે. જો કે વાંગણ જેવો પોતાનો બાપ નાગજી નાથુ જેને ચાહે છે. જંગલખાતાના જમાદારની દીકરીને ભોગવે છે અને છળકપટથી રમીલાને પણ ભોગવે છે. આ વાતની જયારે નાથુને ખબર પડે છે ત્યારે તેના પગ નીચેથી જમીન ખસી જાય છે. આ વાર્તામાં 'નથુ'ના પાત્ર પ્રત્યે આપણને સહાનુભૂતિ જન્મે છે.

'ઘણ' વાર્તા અરદેશર બાવાજી તેમની રોદા દીકરી તેમની વાડીનો હારી મંગુ અને તેની દીકરી કેસર, દીકરો જમસું, પેસી જેવા પાત્રોની આસપાસ વીંટળાયેલી છે.બાવાજીને પાંચ દીકરીઓ બાવાજી પરિવાર વારસાઈ કોઢ રોગથી પીડિત છે પણ તેમની દીકરી રોદાને એ રોગ નથી. બાવાજી કેસર અને જમાસુને પણ સાચવે છે.રોદા પેસી જોડે પરણવા માંગે છે પણ બાવાજી કોઈ કારણોસર તેની જોડે પરણવવાની ના પાડે છે.અંતમાં ખબર પડે છે કે કેસરને પણ હોઠના ખૂણે કોઢ નીકળે છે.શંકા જોતા કેસર, જમસુ પેસી પણ જાણે બાવાજીના સંતોનો હોય છે. એમ પેસી જમસુને જણાવે છે. જો કે પેસી અને કેસરના સંબંધો વિશે રોદા જાણી જાય છે અને ખુબ ગુસ્સે થાય છે. આ બધા પાત્રો અલગ છે પણ બાવાજીના લીધે પરિવારના સભ્યો જેવા છે. પણ એકબીજા પ્રત્યે

ખટાશના સંબંધો ધરાવે છે.

આ સંગ્રહની 'નાળ' વાર્તા નરીમાન બાવાજી, તેમુરસ બાવાજી, ગુલમાયા અને કનું ડાંગી તેમજ કાલું શિયાળ આસપાસ ગુંથાયેલી છે. નરીમાન બાવાજીને ઘોડાનો ભારે શોખ હોવાથી તેઓ પાસે ખાસા ઘોડા હતા. ઘોડાઓની સારસંભાળ માટે તેને જાણકાર કનું ડાંગીને રાખેલો. જો કે તેમનો તેમુરસ છોકરો નકરો શેતાનનો અવતાર 'નાળ' એ પ્રતીકાત્મક શીર્ષક છે. આથી વાર્તામાં ઘોડાના પગે જડાવવાની નાડ કેન્દ્રમાં છે. કનું ડાંગીનો નાનો ભાઈ દેવલ નાળ જળવાતું કામ કરતો. નરીમાન બાવાજી કનુને મોટા દીકરાની જેમ વહાલ કરતા પણ તેમુરસ નફ્ફટ હતો. સમય જતાં કનું ડાંગીનું મોત થાય છે પણ તેનો પાળેલો સફેદ ઘોડો અને કાલું શિયાળ તેમુરસ જોડે બદલો લે છે.

'કાળા પાણી' વાર્તામાં પીરોજશાના સંવેદનને વાચા આપવામાં આવી છે.તેમની પત્ની સુનમાયાના મૃત્યુ બાદ તેઓ તેમની યાદો સાથે જીવતા પણ તેમનો દીકરો તેનું વતન છોડીને નવસારી જતુ રહેવાનું કહે છે. પીરોજશાના વતનના ઘરની પાછળ સુનમાયાની કબર અને ઘોડાના રખેવાળ હબસી જાન મહમદ અને અલ્લારખાની યાદો જોડાયેલી છેજે વૃદ્ધ પીરોજ્સાને ત્યાંથી ખસવા દેતી નથી. એકવાર પીરોજ્સાના સફેદ ઘોડાને લેવા માટે દાયજી ફોજદાર કર્નલ જ્હોન્સનને લાવેલો પણ પીરોજ્સાએ ના પાડી.જોતજોતમાં ઝઘડો વધ્યો અને કર્નલ સાથે આવેલાં વિલ્સને સફેદ ઘોડા પર ગોળી ચલાવી.જાન મહમદે વિલ્સનની ડોક મરડી અને તેને મોતને ઘાટ ઉતારવા બદલ કાળાં પાણીની સજા થઇ આવું ઘોડાના રખેવાળ અલ્લારખા સાથે બન્યું. આથી પીરોજ્સા હતાશ થઇ ગયા હતા. હવે ઘરમાં પીરોજશા,તેનો દીકરો જેમી અને જેમિની કર્કશ પત્ની ખુરશીદ રહેતાં.જેમી છેલ્લાં થોડા દિવસથી વતનના ઘરની તમામ વસ્તુઓ અને ઘર વેચી નવસારી જવા માંગતો હતો જે પીરોજશાને મંજુર નહતુ અને તેઓ પણ મને-કમને જાણે કાળા પાણીની સજા ભોગવી રહ્યાં હતા.

'વાંસફૂલ'વાર્તામા પ્રેમપૂર્વક જરબાઈ અને તેની દીકરી ખોરશેદ તેમજ ધંધાને સાચવે છે. વાર્તામાં જમશેદજી પહેલી વાર જરબાઈ મળે છે ત્યારે તે વાંસફૂલ પોતાની જોડે રાખી લે છે જેને તે

જીવનભર સાચવે છે. વાર્તાના અંતમાં જમશેદજી જેવો જ લાગતો તેમનો દીકરો કેરસીને જમશેદજી સમજી લે છે. ગાઢ અંધારામાં જરબાઇ વાંસફૂલની સાથે કેરસીને જમશેદજી સમજી લે છે.

'અડયા છાણાં' વાર્તામાં આદિવાસી સમાજની સ્ત્રી બાપની મનોવ્યથાને વાચા આપવામાં આવીછે. તેની શેઠાણી ધનબાઇ મરણ પથારીએ પાડી છે.આ બાપની એ તેમની ખુબ સેવા કરી છે. શેઠાણીની આવી તબિયતને લીધે તે ખુબ દુઃખી છે. જીઓ-ધનમાય બે-ત્રણ દીવાસથી જાડો પેશાબ પથારીમાં જ કરી નાખતા એ બધી સફાઈને રાંધવા બાપની થાકી જતી ઉંમર દગો દેતી પણ શેઠાણીની વેદના જીરવાની નહોતી. આજે બપોરે ઘરે ધનમાય રડવા માંડેલા પોતાની માં મરી જવાની હોય એવો બાપણી ને વલોપાત થઈ ગયો. (પૃષ્ઠ – ૧૩૧) ધનમાય જયારે મૃત્યુ પામે છે ત્યારે તેમના ઘરના બાપણી ને દૂર કરી નાંખે છે. પારસી સમાજમાં મૃત્યુ બાદ એક ' સગદીદ' નામની વિધિ કરવામાં આવે છે. આની પાછળ મૃત્યુ પામનારને સ્વર્ગ મળે એવી માન્યતા છે. જો કે મૃત્યુ બાદ ધનમાયનું મો કુતરાને બતાવવામાં આવે છે પણ ઘણા પ્રયત્નો છતાં બાપણી તેમનું મો જોઈ શકતી નથી. બાપણી નિષ્ઠાવાન હોવા છતાં નિમ્ન સમાજની સ્ત્રી હોવાને લીધે પોતાની શેઠાણીનું મૃત્યુ બાદ પણ મોં જોઈ શકતી નથી.

'નોળવેલ'વાર્તામાં'નોસીર'પાત્ર કેન્દ્રમાં છે.સોરાબજી અને સીલ્લામાયનો દીકરો નોશીર હંમેશા એમની જોડે ઝગડતો રહે છે છતાં વાડીના કામમાં એક્કો એમની વાડીએ કામ કરતી ભાનું નોસીર કુણી લાગણી ધરાવે છે. ત્યાં કામ કરતાં રવુને ભાનું પ્રત્યે પ્રેમ છે.બનવાજોગ એવું બને છે કે નાશીર ભાનુંમાં ધ્યાન નથી આપતો અને વલસાડ ણી બેટસી જોડે ઘરસંસાર માંડે છે પણ એ ઝગડાવી બાઇ જોડે લાંબો સબંધ ના ટકતા તે તેને છોડીને પણ પોતાની વાડીએ આવે છે ભાનું જોડે પણ ત્યાં સુધી ભાનું કાવેરીના કાળા પાણીમાં ડૂબીને મરી જાય છે ને રવુનો કોઈ પતો નથી મળતો.નોશીર ઓશિયાળો અને એકલો થઇ જાય છે.

'ચાપડા' વાર્તામાં નાયિકાની કાન્તાની વેદના ને વાચા આપવામાં આવી છે. અમર શેઠને મૃત દીકરો જન્મતા તેઓ કાન્તા અને ભીખના સંતાન ભૂરિયાને ખરીદી લે છે પણ પૈસા આપતો નથી. કાન્તા-ભીખો આ શેઠ પાસે પૈસા માંગવા જાય છે ત્યારે શેઠ ફરી જાય છે અને મોટો થયેલો ભૂરિયો પણ કાન્તા અને ભીખને માં-બાપ માનવા તૈયાર થતો નથી.આ આઘાતથી થોડા સમયમાં ભીખુ

મૃત્યુ પામે છે અને કાન્તાને જીવનનિર્વાહ ચલાવવા પણ ફાંફા પો છે. ભીખો મરતાં પહેલા કાન્તાને સોનાની દેગ વિશે વાત કરે છે માટે કાન્તા રાત-મધરાને આખા ગામમાં ફાનસ લઈને ફરે છે અને ગામ લોકો તેને ડાકણ માને છે. જીઓ-‘એટલે સ્મશાન ગામની નદીના ભાઠામાં ભૂત ખવિસ અને ચૂડેલની બીકથી ગામના લોકોની આંખ ઝાંખી-પાંખી થઇ જતી રહી રહીને વહેમ ગામમાં રહેતી કાન્તા પર જતો’ (પેજ-૧૭૮) અને એક રાતે સોનાની દેગ શોધવામાં જ ઝરખ જેવા પ્રાણી કાન્તાને ફાડી ખાય છે.

‘વાઘનખ’ વાર્તામાં પેસ્તનજીનો વાઘનખ માટેનો લોભ અને એના કારણે ભીખને ભોગવવી પડતી હાલાકીનો વિચાર આપવામાં આવેલ છે. પેસ્તનજી શેઠને ખુશ રાખવા ભીખો શિકાર કરીને કે મરેલા વાઘના નખ કાઢી નાખતો. જોત જોતમાં ઝામદુ જમાદારને ખબર પડતા શંકાની સોય ભીખા પર પડે છે. એકવાર પેસ્તનજી અને ભીખા સાથે મમદુ જમાદાર નો ઝઘડો થતા ભીખા ના હાથે મમદુ જમાદારનું ખુશ થઇ જાય છે. પેસ્તનજી ભીખા પર આળ નાખી ચાલ્યો જાય છે. આખા ગામમાં ભીખો જ વાઘનખ કાઢી લે છે એવી ચર્ચાને કારણે તેને ઘણું વેઠવું પડે છે. વાર્તામાં અંતમાં જેના કારણે ભીખને ઘણું વેઠવાનો વારો આવ્યો એવો પેસ્તનજીને સિફતથી વાઘનખથી મોતને ઘાટ ઉતારે છે.

‘ચાકળા’ વાર્તામાં પતિ બનસુની હયાતીમાં જ તેની પત્ની લાછીના સબંધો રતનશા શેઠ સાથે હોય તેવી વાત છે. એક સ્ત્રીનું બે પુરુષ સાથેના સબંધોનું આલેખન આ વાર્તામાં છે. તેમનો દીકરો સુંદર મોટો થતો ગયો તેમ બધું સમજવા લાગે છે અને તેની માં લાછીને નફરત કરવા માંડે છે. લાછી રતનશા ને ભૂલી ન શકે એ હદે ચાહે છે. બનશુંને મોતિયો આવ્યા બાદ તે મૃત્યુ પામે છે અને સમય જતાં રતનશા પણ મૃત્યુ પામે છે પણ સુંદર તેની માં પાસે યોગ્ય વર્તન કરતો નથી.

‘વલોપાત’ વાર્તામાં શાંતાબાઈ અને ફલી બાવાની આસપાસ ગોથાયેલી છે. શાંતા અને ફલી બાવા વચ્ચે ફલી લાગણીઓ છે. બંને સાથે મહુડો ઢીચે છે. ફલી તેની ખાટારી લઇને રાતે શાંતા ડોશીને ઘરે જ પડ્યો રહેતો પણ કારણોસર ફલી બાવો તેની માં પીલોમાયને ત્યાં રહેવા લાગ્યો અને શાંતા ડોશીના ઘેર જવાનું બંધ કરી દીધું એકવાર ફલી સમી સાંજે શાંતા ડોશીના ઘર પાસેથી નીકળ્યો પણ તે ઘર સામું નજર સુધ્યા ન નાખી અને શાંતાનું મોઢું લેવાઈ ગયું ને મનોમન

વિચારવા લાગી કે અલીમિયાએ પણ આવું જ કરેલું અને 'વલોપાત' કરવા લાગી. વાર્તાનું શીર્ષક યોગ્ય કરે છે. તો સીમાડીયો વાર્તામાં ખેડૂતોની સીમાડીયા દેવ ઉપરની શ્રદ્ધા અને પૂજા વિધિનું આલેખન જોવા મળે છે.

આમ, સમગ્ર વાર્તાસંગ્રહમાં આદિવાસી સમાજના પાત્રો અને પારસી સમાજના પાત્રો વચ્ચેના સંબંધોને લેખકોએ ઉજાગર કર્યો છે. સ્ત્રી પાત્રો પોતાના ગામનાં પુરુષ જોડે વિના સંકોચે લગ્નેતર સંબંધો રાખે તો ક્યારેક મજબુરી પણ તેમને વેઠવું પડે છે. મજુર પાત્રો ઈમાનદારીથી ભરપુર કામ કરે છે અને ભડાસ કાઢવા બિન્દાસ ગાળો પણ બોલે છે. શાકાહારી ભોજનની સાથે મરઘાં, બતકાં, રોઝડા, તેતર, બકરાં, માછલી જેવાં વાનગીઓ ખાવાનાં શોખીન પાત્રો પણ છે. આદિવાસી રીત-રીવાજોની સાથે પારસી રીવાજોની ભરપુર માહિતી મળે છે. મોનાબેને આ સંગ્રહ ની વાર્તાઓમાં સ્ત્રીપાત્રોને વધુ ઉમદા રીતે આલેખ્યાં છે.તેમની નાયિકાઓ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમીટ છાપ છોડી જાય તેવી છે. બધી વાર્તાઓમાં દક્ષિણ ગુજરાતની આદિવાસી લયવાળી બોલીમાં ગાળો બોલવું સહજ રીતે વર્તાય છે.આ બોલી અને ગાળો વિશે લેખિકા કહે છે, 'બોલી અને ગાળોએ જીવતા જન્મારાનો અભિન્ન ભાગ હોવાથી એ બધું આવવાનું જ કળાની પોતીકી સત્તા છે ને કળાકૃતિને પોતીકી–સ્વાયતતા હોય છે' (ધોરખોદિયા. ભાગ-૧ ની પ્રસ્તાવનામાંથી) ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગ્રામચેતનાનું એક મોટું મોજું ઉભરી આવ્યું છે એના અમી છાટણાં આ સંગ્રહમાં જરૂર જોવા મળે છે. ભાષા બાબતે તેમની વાર્તાઓમાં આદિવાસી મિશ્રિત પારસી બોલી, આદિવાસી મિશ્રિત મુસ્લિમ બોલી અને આદિવાસી બોલીનો કળાપૂર્વક વિનિયોગ લેખિકાએ કરી બતાવ્યો છે.

સંદર્ભગ્રંથ

૧.રાની બિલાડો,મોના પાત્રાવાલા,પ્રકાશક-આર.આર.શેઠની કંપની-અમદાવાદ,પ્ર.આ.૨૦૦૨

૨.શબ્દસર,વર્ષ-૧૧,સળંગ અંક-૧૨૮,ડીસેમ્બર-૨૦૧૧,પૃ, "સમકાલીન મહિલા લેખિકા:મોના પાત્રાવાલા" નામક લેખ

6

દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસી ધોડિયા સમાજના દેવ-દેવીઓ

પટેલ વૃંદા કાંતિભાઇ
ડિગ્રી – પી.એચ.ડી રિસર્ચ સ્કોલર
માર્ગદર્શક: ડૉ. પિંકીબેન પંડ્યા
ભાષા સાહિત્ય ભવન , ગુજરાત યુનિવર્સિટી નવરંગપુરા, અમદાવાદ
EMAIL : vrunda2109@gmail.com

દક્ષિણ ગુજરાતમાં આદિવાસી ધોડિયા જાતિ સુરત, તાપી, ડાંગ, નવસારી, વલસાડ વગેરે જિલ્લાઓમાં વસવાટ કરે છે. ધોડિયા જાતિની સૌથી વધારે વસ્તી વલસાડ જિલ્લામાં છે. આદિવાસી સમાજ પ્રકૃતિને જાણનાર અને પ્રકૃતિ પ્રેમી છે. તે પ્રકૃતિ પૂજક છે. તેમના જીવનમાં દેવ- દેવીઓનું ખુબ જ મહત્વ હોય છે. તેઓ દેવોનું પૂંજન રોજ કરતા નથી, વાર તહેવારે ધામધૂમથી વાજતે ગાજતે કરે છે. આ દેવોનાં નિવાસસ્થાન નદી કિનારે,જંગલમાં કે ડુંગર પર રહ્યા છે.

ધોડિયા સમાજના દેવ-દેવીઓ તરીકે ભવાની માતા, મહાલક્ષ્મી માતા, ચોંહેટ જોંગણી, ગાયમુખી દેવી, મરી માત, અંબા માતા, કનસેરી દેવી, માવલી માતા, ગોવાળ દેવ, બરામ દેવ, વાઘ દેવ, બળિયા બાપા, રામ દેવ વગેરેના પૂંજક છે. આ સમાજ પોતાના કુળ મુજબ દેવોની પુજા કરતા હોય છે. કુટુંબ અને પશુ પર મુશ્કેલી ના આવે તેની સુરક્ષા માટે દેવોની પુજા કરે છે. તેઓ આ પુજા ભગત પાસે કરાવે છે.

1. બરામદેવ

ધોડિયા સમાજનો મુખ્ય દેવ એટલે બરમ દેવ. ધોડિયા સમાજ બરમ દેવથી ઓળખાય છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. જુદા-જુદા વિસ્તારમાં જઇએ તેમ આ દેવને અલગ-અલગ નામોથી ઓળખાય છે. જેવા કે ભરમ દેવ, બરમ દેવ, બરામ દેવ, બગલાભૂત, બામણ દેવ, બ્રહ્મદેવ વગેરે નામોથી ઓળખાય છે. બરામ દેવ એટલે માટીના ઘોડાવાળો ઘુમ્મટ. જેની ઝાડના થડ નીચે કે ખેતરમાં અથવા તો ઘરની નજીક સ્થાપના કરવામાં આવી હોય છે. તેની પુજા કરતી વખતે તૂર અને થાળી વગાડવામાં આવે છે.ધોડિયા સમાજના લોકો જ્યારે એકબીજા સાથે મળે ત્યારે 'જય બરામ દેવ'

બોલીને એકબીજાનું સ્વાગત કરે છે. આ પરથી કહી શકાય કે તેઓને બરામદેવ પ્રત્યે અતૂટ આસ્થા હશે. આ સમાજમાં લગ્ન પ્રસંગ હોય કે અન્ય પ્રસંગ હોય સૌપ્રથમ બરામદેવને પૂંજતા હોય છે.

2. વાઘદેવ

વાઘદેવ એટલે અદ્રશ્ય શકિત. વાઘદેવ ખેતરના છેડે, ઝાડની નીચે કે ડુંગર પર બિરાજમાન હોય છે. વાઘદેવની સ્થાપના હંમેશા ખુલ્લી જગ્યામાં કરવામાં આવે છે. ધોડિયા સમાજ આદિકાળથી પશુઓ સાથે જોડાયેલો છે. પશુઓના રક્ષણ માટે વાઘદેવની પૂજા કરતા હોય છે. વાઘબારસ એટલે કે આસો વદ બારસના દિવસે વાઘદેવની ખાસ પૂજા થાય છે. તે દિવસે બધા ગામના લોકો સાથે મળીને પૂજા કરે છે. તે દેવની પૂજા કરવાની રીત દરેક પ્રદેશે-પ્રદેશે બદલાતી હોય છે. વલસાડ જિલ્લાનાં ધોડિયા જાતિના આદિવાસીઓ કળાત્મક ઘાટવાળા પથ્થરને વાઘદેવ માને છે. જ્યારે ડાંગ, આહવા વિસ્તારના લોકો વાઘદેવનું સ્મારક બનાવીને તેનું પૂંજન કરે છે. વાઘબારસને 'બારહી' પણ કહે છે.

3. ગોવાળદેવ

ગોવાળદેવ એટલે ઢોરોની સંભાળ અને તેનું રક્ષણ કરતો દેવ. આદિવાસીઓના ઘરે મોટા ભાગે ઢોરો હોય જ છે. તેમનું જીવન પશુ પર જ ચાલતું હોય છે. તેથી પશુના રક્ષણ માટે તે દેવની આરાધના કરતા હોય છે.ગોવળને ચેળો પણ કહેવામાં આવે છે. ચેળો એટલે વાંસની દાંડીમાં ડાંગર કે નાગલી ભરી અંદર તાંબાનો પૈસો અને સોપારી ભરી દાંડીને કેસુડાના પાંદડાથી બંધ કરીને દોરી બાંધી પશુઓને બાંધવાની જગ્યામાં લાકડા સાથે લટકતી બાંધી દેવામાં આવે છે. દિવાળીના તહેવાર પર તેને દૂધથી ધોઇ અને શ્રીફળ વધેરીને પાછું બાંધી દેવામાં આવે છે.

4. બળિયા બાપા

બળિયા બાપાનું પુંજન નાના બાળકોના રક્ષણ કરવા માટે થતું હોય છે. નાના બાળકોને શીતળા કે અછબડા થાય ત્યારે બળિયા બાપાની બાધા રાખવામાં આવે છે. બાળકને જ્યારે શીતળા સારા થઇ જાય ત્યારે બળિયા બાપાના સ્થાનક પર જઇ નાળિયેર વધેરવામાં આવે છે તથા બાળકને સારુ થઇ ગયું તેના માટે આભાર માને છે.

5. રામદેવ

વલસાડ જીલ્લાના પારડી તાલુકાના ધોડિયા જાતિના લોકો રામદેવને ખુબ જ માને છે. તેઓ રામદેવના સ્થાનક પર જઇ કંકુથી તેનું પુંજન કરે છે, દીવો પ્રગટાવે છે. જાણે અજાણ્યે કોઈ ભુલ થઇ ગઇ હોય તો રામદેવ પાસે ક્ષમા માંગે છે.

6. શ્રી મહાલક્ષ્મી માતા

ધોડિયા જાતિના લોકો દેવીઓમાં અતૂટ શ્રધા રાખે છે. શ્રી મહાલક્ષ્મી માતાનું પ્રાચીન સ્થાનક વેલવાચ ગામે(જિ. વલસાડ) આવેલું છે. સાદડાના વૃક્ષના થડમાં શ્રી મહાલક્ષ્મી માતા ગોળ ધુંમટમાં અને લંબચોરસ પથ્થરમાં ઉત્તર દિશાની બાજુ મુખ રાખી બિરાજેલા છે. તે માતાના સ્થાનકે

કોઇ પુજારી હોતો નથી. ગામના લોકો જ દરરોજ માતાજીની પુજા કરે છે. તે માતાના મંદિરે તાળું મારવામાં આવતું નથી. તે માતાના સ્થાનક વિશેની એવી લોકવાયકા છે કે માતાને અસલ સ્થાનક પરથી જે કોઇ ખસેડે છે તો તેના પર વિઘ્ન જરૂર આવે છે. તેથી તેમના અસલ સ્થાનક પરથી તેમને ખસેડવામાં આવતા નથી. માતા પાસે તમામ પ્રકારની લોકો બાધા રાખી જાય છે અને તેમની મનોકામના ફળે ત્યારે તેઓ ભગત દ્વારા બાધા ચઢાવે છે. પહેલાના સમયમાં માતાને બાધાના સ્વરૂપે બકરાનો કે કૂક્ડાનો ભોગ ચઢાવવામાં આવતો તેનું લોહી ચઢાવવામાં આવતું. હાલના સમયમાં લોકોમાં શિક્ષણનો વ્યાપ વધવાથી જીવ હત્યા બંધ થઇ ગઇ છે. તેથી લોકો બાધાના સ્વરૂપે શ્રીફળ કે ચુંદડી ચઢાવી જાય છે.

7. ચોંહેટ જોગણી (ચોસઠ જોગણી)

ધોડિયા સમાજની વિશિષ્ટ દેવી એટલે ચોંહેટ જોગણી. મોટે ભાગે રોગો દૂર કરવા તથા કુદરતી પ્રકોપથી બચવા માટે ચોંહેટ જોગણીનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. આ માતાનું ભગત વધારે પૂંજન કરતા હોય છે. ચોંહેટ જોગણીને સૌથી વધારે શકિતશાળી અથાવા ચઢિયાતી માતા માનવામાં આવે છે. કોઇ સ્ત્રીને સંતાન થતું ન હોય તો આ માતા પાસે માનતા રાખવામાં આવે છે અને બીજું કે કોઇ ભૂતપ્રેત કે ડાકણ હેરાન ન કરે તે માટે આ દેવીને આસો મહિનાની કાળી ચૌદશની રાતે ભગત મંત્રનો જાપ કરે છે. જેને ધોડિયા ભાષામાં ‘બોલપૂજવા’ નામની વિધિ કહે છે. તહેવારના દિવસે માતાના સ્થાનકે જઇ માનતા રાખે છે કે આખા ગામમાં કે ગામની બહાર રમીએ, કુદીએ કે નાચીએ ત્યારે અમને કોઇ નુકસાન ન થાય અને જ્યારે તેમની માનતા ફળતાં જ તેઓ માતાને ધુપ, દીપ, અગરબત્તી વગેરેથી પૂંજે છે.

8. કંસેરી દેવી

આદિવાસીઓની અન્નનીદેવી એટલે કંસેરી દેવીને ગણવામાં આવે છે.આ દેવીનું સ્થાન દરેકના ઘરમાં હોય છે. ‘કણહારી’ કણ એટલે દાણો અને હારી એટલે જથ્થાનું માપ એટલે કે હજારો દાણા આપતી દેવી તે કંસેરી. ખેતરમાં જે પાકે તે પહેલા કંસેરી દેવીને ચઢાવામાં આવે છે પછી જ પાકને

કાપવામાં આવે છે. આ દેવી ધોડિયા જાતિના અમુક કુળોની કુળદેવી પણ છે. તે દેવીની વર્ષેમાં એકવાર રાતધાણી કરવામાં આવે છે.

9. ગાયમુખી

ગાયમુખી દેવીનું સ્થાનક વલસાડના ઓઝર ગામે આવેલું છે તથા બીજું સ્થાનક ઓઝરપાડા ગામે આવેલું છે. અહીં લોકો ગાયમુખી દેવીને ગાયમુખીના નામે જ ઓળખે છે.ત્યાંના લોકો પશુપાલન અને ખેતી કરીને ઘરનું ભરણપોષણ કરતા હોય છે. તેઓ દેવી પાસે ખેતી સરસ થાય અને પશુઓ હંમેશા નિરોગી રહે તેવી ઇચ્છા પ્રગટ કરે છે. ગાયને ગર્ભધાન થતું ન હોય, ગાયને દૂધ ન આવતું હોય તથા ગમે તે રોગ થયો હોય તો તેમાંથી છૂટકારો મેળવવા તથા ગાય ગાભણ થઇ હોય તો સારી રીતે વિયાય તે માટે લોકો ગાયમુખીની માનતા રાખતા હોય છે. આમ જોવા જઇ તો દેવીના નામ પ્રમાણે ગાય જ કેન્દ્રમાં રહે છે.

10. મરી માતા

વલસાડ જિલ્લાના પારડી, ધરમપુર, કપરાડા તથા વલસાડ તાલુકાના ધોડિયા જાતિના લોકો મરી માતા પર અનહદ વિશ્વાસ અને શ્રધા ધરાવે છે. ચીવલ ગામ (પારડી તાલુકો) મા મરી માતાનું આદિકાળનું સ્થાનક છે. મરી માતાનું મૂળ નામ 'માંગડવલ્લી' હતું. તે નામ પરથી 'મારી મા' થયું અને અત્યારે 'મરી માતા' નામે ઓળખાય છે. આ માતા વિશે એવી માન્યતા છે કે પહેલા નવરાત્રિમાં તેમને સોનાનાં ઘરેણાં ચઢાવવામાં આવતા હતાં. ખરેખર તો મરીમાતાનું પથ્થરમાં

સ્થાન હતું. ત્યારબાદ સિમેન્ટની ત્રણ મૂર્તિના સ્વરૂપમાં મરીમાતાની સ્થાપના કરવામાં આવી. સમય જતાં તે મૂર્તિ ખંડિત થાય છે અને નવી મૂર્તિ નાસિકથી લાવવામાં આવે છે ત્યાં પૂજારીની પરંપરા નથી. તેથી ત્યાં મરઘાને મૂકવામાં આવે છે. દરેક દુઃખ દૂર કરવા મરી માતાની બાધા લે છે. ગમે ત્યારે બાધા લઇ શકાય છે પણ બાધા ચઢાવતી વખતે માતાજીનો વારને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે.

આ સિવાય દક્ષિણ ગુજરાતના ધોડિયા સમાજના અન્ય દેવ-દેવીઓ પણ છે. જેવા કે દેવ લીમાડી, ગોહમાઇમાડી, ભૂરી માતા, અઢાર પીર, ઉનાઇ માતા, આગાહી માતા, રાધાકૃષ્ણ, હનુમાન, મહાદેવ, જલારામ આમની પણ પૂજા કરે છે.

સંદર્ભગ્રંથો :

1. ધોડિયા સમાજના રીત-રિવાજ અને રૂઢિ પરંપરાઓ – સંપાદક : ડૉ. એ. જી. પટેલ

2. બરામ દેવ – લેખક : ડૉ. અરવિંદભાઇ પટેલ અને ડૉ. સુધાબેન પટેલ

7 ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યાનું આજ ની સરકારનું વિશ્લેષણ

ડૉ. દિનેશકુમાર આર. ચાવડા
ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ
ભક્ત કવિ નરસિંહ મેહતા યુનિવર્સીટી, જૂનાગઢ

પ્રસ્તાવના:

કોરોના સમય દરમિયાન અમુક પ્રકાર ની ચુંટણીઓ શરુ થઇ ગઈ છે, ત્યારે આવીને જશે પણ ખરી હવે આપણે બધા ફરી એકવાર વાયદાઓ, સપનાઓ અને વાસ્તવિકતા વચ્ચે તાલમેળ બેસાડવાની કોશીશમાં લાગી જઈશું. આફ્ટર ઓલ આ જ તો વાસ્તવિકતા છે. કેમ કે, આંકડાઓ તે એક માયાજાળ સમાન છે. બતાવે કૈક અને વાસ્તવિકતા કઈક ઓર જ હોય. તેને લીધે જ સમસ્યાઓના સમાધાન મળતા નથી. જે ચાહે મોંઘવારી હોય, વિકાસ હોય કે ગરીબી હોય પરંતુ અસલિયત તે જ છે કે, જે રજુ કરવામાં આવે છે તેના કરતા વાસ્તવિકતા વધુ બિહામણી હોય છે. ભારતમાં વધતી જઈ રહેલ બેરોજગારીના દર ની કે જે સીધેસીધે સમાજના તમામ તબક્કાના યુવાનોને સ્પર્શે છે. દરેક ઘર, દરેક પરિવાર અને દરેક વ્યક્તિને જ્યાં સુધી રોજગારી અને તે પણ ગુણવત્તાયુક્ત પ્રાપ્ત ના થાય ત્યાં સુધી તેમના કોઇપણ પ્રકારના પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવે નહી. કેમ કે દરેક સમસ્યા નાણાથી શરુ થઇ નાણાથી જ પૂરી થાય છે. રોજબરોજની જરૂરિયાતથી લઈને વધારાના અચાનક આવી પડતા ખર્ચાઓને પહોચી વળવા એક પૂર્ણ કક્ષાની રોજગારીની દરેક લોકોને આવશ્યકતા હોય છે. વિશેષમાં સમગ્ર દુનિયામાં શરુ થયેલ આઈટી બેઝ કામકાજોએ દુનિયાભરની રોજગારી પર મોટી તરાપ મારી છે. ભારતમાં પણ ટેકનોલોજી કઈ કેટલાય રોજગારોને ખત્મ કરી રહી છે. અને આગામી સમયમાં આ ચિત્ર હજુ વધુ ઘાટું બનશે. ભારતમાં આમપણ કઈ કેટલીય સરકારો લાખો નોકરીઓ પેદા કરવાના વચનો આપી ચુકી છે. પરંતુ કોઇપણ પક્ષની સરકાર આ મામલે ખાસ કઈ ઉકાળી શકી નથી. અને હજુપણ આગામી સમયમાં તેમાં ખાસ કોઈ બદલાવ આવશે તેવું કહી શકાય તેમ નથી. ભારતમાં ખાસ કરીને મોટી સંખ્યામાં શ્રમિકોને રોજગારના અવસરો નથી મળી રહ્યા કે જેમાં તેઓ નિયમિતરૂપે કોઈ ચોક્કસ આવક મેળવી શકે. ત્યારે આ મામલે તમે અગર ભારતના જ જીડીપી એટલે કે સકલ ઘરેલું ઉત્પાદન ની વિકાસ દર ને લો તો, તે પાછલા કેટલાક વર્ષોમાં ૬.૫ % ની આસપાસ રહયો છે. જેમાં ખેતી અને

નિર્માણ ક્ષેત્રનો વિકાસ દર ૨.૧ %, ઉદ્યોગનો ૪.૪ %, અને સેવા ક્ષેત્રનો વિકાસ દર ૮.૩ % જેટલો રહ્યો છે. જેને પગલે આજે સ્થિતિ તે છે કે, ભારત વિશ્વમાં એક ઉભરતી અર્થ વ્યવસ્થા તરીકે ઉપસ્યું છે. પરંતુ સવાલ તે છે કે, શું વાસ્તવમાં લોકોને આ વિકાસ દર નો લાભ મળી રહ્યો છે ખરો? શું લોકોને આટલા પ્રમાણમાં રોજગારી મળી રહી છે ખરી? ત્યારે તમે આ મુદ્દે તમારી આસપાસ જોશો કે ઇવન રોજગારીના આંકડાઓ જોશો તો પણ ખ્યાલ આવશે કે, જીડીપીના ઉભરતા આંકડા અને રોજગારીના દર વચ્ચે ક્યાય કોઈ મેળ બેસતો નથી. મતલબ કે, આપણે રોજગારીવીહીન પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ. જેને અર્થશાસ્ત્રી જોબ્લેસ ગ્રોથ કહે છે. હાલમાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલ NSSO ની રીપોર્ટ મુજબ, જીડીપીના વિકાસ દરની માફક જ ભારતમાં બેરોજગારીનો દર પણ ૬.૧ % છે. જે પાછલા ૪૫ વર્ષોમાં સૌથી વધારે છે. આ રીપોર્ટ મુજબ શહેરી ક્ષેત્રોમાં ૭.૮ અને ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં ૫.૩ % જેટલો છે ભારતમાં કૃષિ ક્ષેત્ર સિવાય ૬૯ % રોજગારી આવી જ છે. વધુમાં આ મામલે કોઇપણ સરકારના દાવા ક્યાય ખરા ઉતરતા નથી. ભારતમાં સૌથી વધુ રોજગારી પૂરી પાડતા રેલ્વે રીક્રુટમેન્ટ, પોલીસ બોર્ડ, ગોણ સેવા પંસદગી મંડળ અને સ્ટાફ સિલેકશન કમીશન માં પાછલા કેટલાય વર્ષોથી કોઈ ભરતી થઇ નથી કે કોઈ જાહેરાત આવી છે તો વિવાદોને કારણે કોઈ ભરતી થવામાં ઘણા લાંબો સમય નીકળી જાય છે. આવી કેન્દ્રીય સંસ્થાઓ અને રાજ્યોમાં લોકસેવા આયોગ દ્વારા અગાઉ લાખોની સંખ્યામાં લોકોને નોકરીઓ મળતી હતી. ત્યારે સામે છેડે આ મામલે સરકારનો દાવો છે કે, તેઓ સ્ટાર્ટ અપ ઇન્ડિયા, મેક ઇન ઇન્ડિયા અને સ્કીલ ઇન્ડિયા જેવી યોજનાઓ દ્વારા ૭૦ થી ૮૦ લાખ નોકરીઓ પેદા કરી રહી છે. પરંતુ હકીકત તે છે કે સવા અબજ વસ્તી ધરાવતા દેશમાં ૭૦ કે ૮૦ લાખ લોકોને નોકરી પૂરી પાડવાથી આ સમસ્યા શું દુર થઇ શકે ખરી? ત્યારે એક તરફ બેરોજગારી અને બીજી તરફ આગઝરતી મોંઘવારી હોય તો લોકો શું કરે? કેમ જીવે? જેવા ગંભીર પ્રશ્નો તો ઉભા જ છે.

ઇન્ટરનેશનલ લેબર ઓર્ગનાઇઝેશને (ILO) નો રીપોર્ટ

ઇન્ટરનેશનલ લેબર ઓર્ગનાઇઝેશને **(ILO)** અનુમાન લગાવ્યું કે ભારતમાં બેરોજગારી દર **3.5** ટકા પર ટકી રહેશે. બીજી તરફ ચીનમાં બેરોજગારી દર **4.7** ટકાતી વધીને **4.8** ટકા રહેશે. ભારત માટે ચિંતાની વાત એ છે કે દેશમાં **77** ટકા રોજગારી અસુરક્ષિત રહેશે જ્યારે ચીનમાં ફક્ત **33** ટકા નોકરી અસુરક્ષિત કેટેગરીમાં રહેશે. **ILO** તરફથી જાહેર ધ વર્લ્ડ એમ્પ્લોયમેન્ટ એન્ડ સોશ્યલ આઉટલુક ટ્રેન્ડ્સ **2018**

રિપોર્ટમાં જણાવાયું છે કે એશિયા અને પ્રશાંત ક્ષેત્રમાં અંદાજે **5.5** ટકા શાનદાર આર્થિક વિકાસ ચાલુ રહેશે. ભારતીય ઇકોનોમી દક્ષિણ એશિયામાં આર્થિક ગતિવિધિઓ વધવામાં યોગદાન આપી રહી છે. **2018** માં ભારતીય ઇકોનોમીના **7.4** ટકા વધવાનું અનુમાન છે. **2017** માં ભારતનો વિકાસ દર **6.7** ટકા રહ્યો હતો. છેલ્લા **1-2** દશકમાં સર્વિસ સેકટરમાં ખાસ કરીને ભારતમાં સારીએવી સંખ્યામાં રોજગારીનું સર્જન થયું છે. રોજગારીના મામલે અસંગઠિત ક્ષેત્ર અને અસુરક્ષિત રોજગારીનો દબદબો છે. ભારત, બાંગ્લાદેશ, કમ્બોડિયા અને નેપાળમાં અસંગઠિત સેકટરમાં અંદાજે **90** ટકા કામદારો છે અને તેના પાછળ કૃષિ સેકટરમાં રોજગારી વધવાનું મુખ્ય કારણ છે. આ દેશોમાં કૃષિની સાથે-સાથે કન્સ્ટ્રક્શન, હોલસેલ અને રીટેલ ટ્રેડમાં પણ મોટી સંખ્યામાં અસંગઠિત રોજગારી છે. અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં રોજગારીના કારણે ભારતમાં અસુરક્ષિત રોજગારીનો દર ઉંચો છે. જો કે **2017**થી **2019** દરમ્યાન તે **77** ટકા પર સ્થિર છે. અસુરક્ષિત રોજગારીમાં સ્વરોજગાર કે પરિવાર દ્વારા ચલાવાતા ઉદ્યોગધંધાનો સમાવેશ થાય છે. આવા લોકો માટે કામકાજનું સારૂ વાતાવરણ અને પર્યાપ્ત સામાજિક સુરક્ષાની કમી રહે છે. ભારતના અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં રોજગારને કારણે હંગામી નોકરીઓ અથવા નોકરીઓની અનિશ્ચિતતાની ટકાવારી વધી છે. વર્ષ ૨૦૧૭ અને ૨૦૧૯ સુધી ૭૭ ટકા રોજગારીઓ માથે અનિશ્ચિતતાનું જોખમ તોળવવાનો અંદાજ સ્પષ્ટ કરાયો છે. ભારતમાં ૩૯.૪ કરોડ લોકોની ઈન્ડિયન લેબર ઓર્ગેનાઇઝેશનના જણાવ્યા અનુસાર નોકરી સુરક્ષિત નથી. એશિયાના દેશમાં વધતી જતી ગરીબી અને શિક્ષણનો નીચો દર પણ આ માટે જવાબદાર છે. આ સરવેમાં જે લોકો હંગામી ધોરણે નોકરી કરતા હતા તેને પણ આવરી લેવામાં આવ્યા છે.

સીએમઆઇઇ(CMIE) અને અમેરિકાના આંતરરાષ્ટ્રીય રિસર્ચ સેન્ટર 'પ્યૂ' નો રિપોર્ટ

ભારતમાં બેરોજગારી દર દિવસે ને દિવસે વધતો જાય છે, હાલ નવા જાહેર થયેલા આંકડા અનુસાર એપ્રીલ સુધીમાં ભારતમાં બેરોજગારી દર વધીને ૭.૬ ટકા સુધી પહોંચી ગયો છે જે ઓક્ટોબર, ૨૦૧૬ બાદ સૌથી ઉંચો અને ૪૫ વર્ષમાં સૌથી વધુ છે. સેન્ટર ફોર મોનિટરિંગ ઇન્ડિયન ઇકોનોમી (સીએમઆઇઇ)એ જારી કરેલા નવા આંકડામાં આ ઘટસ્ફોટ થયો છે. જ્યારે બીજી તરફ અમેરિકાના આંતરરાષ્ટ્રીય પીઇડબ્લ્યૂ (પ્યૂ) રિસર્ચ સેન્ટર દ્વારા ભારતમાં બેરોજગારી પર સરવે હાથ ધરાયો છે જેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ભારતમાં હાલ ૭૫ ટકા યુવાનોને લાગી રહ્યું છે બેરોજગારી સૌથી મોટો મુદ્દો છે, આ ઉપરાંત વસ્તુઓના વધી રહેલા ભાવ પણ સૌથી ચિંતાનો વિષય છે. આ સરવેમાં ૭૩ ટકા લોકોએ આ બન્ને મુદ્દાને દેશના સૌથી મોટા મુદ્દા ગણાવ્યા હતા. દેશમાં હાલ નાગરીકો માટે બેરોજગારી

અને મોંઘવારી સૌથી મોટા મુદ્દા છે, જે બાદ ભ્રષ્ટાચાર, આતંકવાદ અને ગુનાની ઘટનાઓ અંગે લોકો વધુ ચિંતિત છે. તેવી જ રીતે ભ્રષ્ટાચારી બિઝનેસમેન અને દેશમાં વધી રહેલુ પ્રદુષણ પણ ટોપ ૧૦ સમસ્યાઓમાં સામેલ છે.

રાષ્ટ્રીય પ્રતિદર્શ સર્વેક્ષણ કાર્યાલય (NSSO)ના રિપોર્ટ

રાષ્ટ્રીય પ્રતિદર્શ સર્વેક્ષણ કાર્યાલય **(NSSO)**ના રિપોર્ટ અનુસાર, નાણાકીય વર્ષ **2011-12**થી **2017-18** દરમિયાન **5** વર્ષમાં દેશમાં નોકરીયાત પુરૂષોની સંખ્યા ઓછી થઈ ગઈ છે. આ સંખ્યામાં **2** કરોડનો ઘટાડો થયો છે. ભારતમાં પુરૂષ નોકરીયાત **1993-94**માં **21.9** કરોડ હતા, ત્યાર બાદ પ્રથમ વાર આમાં ઘટાડો થયો છે. પુરૂષ કાર્યબળ **2011-12**માં **30.4** કરોડ થઈ ગયા પછી **2017-18**માં ઘટીને **28.6** કરોડ રહ્યો હતો. પીએલએફએસની રિપોર્ટ જુલાઈ **2017**થી જૂન **2018** વચ્ચે તૈયાર થઈ છે. શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પુરૂષોમાં બેરોજગારીનો દર ક્રમશઃ **7.1** ટકા અને **5.8** ટકા છે. આ રિપોર્ટમાં ખેતી ક્ષેત્રે શ્રમિકોની સંખ્યામાં ભારે ઘટાડો આવ્યા પર ભાર આપવામાં આવ્યો છે. આ દરમિયાન ગ્રામીણ ભારતમાં **3** કરોડથી વધુ સામયિક શ્રમિકોની નોકરી ગઈ છે. વર્ષ **2011-12**માં ગ્રામીણ સામયિક શ્રમિકોની સંખ્યા **10.9** કરોડ હતી. વર્ષ **2017-18**માં આ **3.2** કરોડ ઘટીને **7.7** કરોડ રહી ગઈ છે. આ ઘટાડો લગભગ **30** ટકાનો છે. સાથે જ સામયિક શ્રમથી સૌથી વધુ કમાણી કરનાર ગ્રામીણ પરિવારોની સંખ્યા પણ ઘટીને **3.6** કરોડથી ઘટીને **2.1** કરોડ થઈ ગઈ છે. ખેતીમાં સામયિક શ્રમ કરનાર મજૂરોની સંખ્યામાં લગભગ **40** ટકાનો ઘટાડો આવ્યો છે. પુરૂષ અને મહિલા વર્ગમાં આ સેગમેન્ટથી રોજગાર ક્રમશઃ **7.3** ટકા અને **3.3** ટકાનો ઘટાડો થયો છે.

આંતરરાષ્ટ્રિય મુદ્રાકોષ (IMF)ના રીપોર્ટ

ભારતમાં યુવાનોની વચ્ચે નિષ્ક્રિયતાનો સ્તર ઉભરતા અને વિકાસશીલ અર્થવ્યવસ્થાઓમાં સૌથી અધિક છે. આંતરરાષ્ટ્રિય મુદ્રાકોષ **(IMF)**ના વરિષ્ઠ અર્થશાસ્ત્રી જૉન બ્લુડોન બ્રુકિંગ ઇન્ડિયા દ્વારા આયોજિત એક કાર્યક્રમમાં ઉભરતા અને વિકાસશીલ અર્થવ્યવસ્થાઓમાં શ્રમ બજારની સ્થિતિ પર બોલી રહ્યા હતા, તેમણે કહ્યું કે "યુવાનોમાં કામના સ્તર ઉભરતા અને વિકાસશીલ અર્થવ્યવસ્થાઓમાં ભારતમાં સૌથી ઓછી રહી છે અને આશરે **30** ટકા છે." બ્લુડોને કહ્યું કે ઉભરાતી અર્થવ્યવસ્થાઓમાં શ્રમ બજારોમાં યુવાનોની સમક્ષ આવેલા પડકારોમાં સ્ત્રી-પુરૂષ અંતર, પ્રૌદ્યોગીક પડકારો, રોજગારમાં

કામકાજની ખરાબ ગુણવત્તા શામેલ છે. તેમણે એ પણ કહ્યું કે ભારતમાં બેરોજગારીના આંકડા ફેબ્રુઆરી **2019**માં વધીને **7.2** ટકા થઇ ગયા છે.

શ્રમ મંત્રાલયના એક રિપોર્ટ અનુસાર

શ્રમ મંત્રાલયના એક અહેવાલના અનુસાર નોટબંધી અમલમાં હતી નવેમ્બર ૨૦૧૬માં સરકારે જૂની રૂ. ૧૦૦૦ અને રૂ.૫૦૦ની ચલણમાં રહેલી કુલ ૮૬% નોટો રદ્દ કરી હતી એ વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન બેરોજગારીનો દર ચાર વર્ષની સર્વોચ્ચ સપાટીએ પહોંચી ગયો હતો. બેરોજગારીનો દર એટલે કુલ કામ કરવા શક્તિમાન લોકોમાંથી જે લોકોને નોકરી મળી નહિ તેના આધારે ગણવામાં આવે છે. વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭માં લેબર ફોર્સ પાર્ટીસીપેશન રેટ (એટલે કે દેશમાં કામ કરી શકે તેવી ઉંમરના લોકો નોકરી કરી રહ્યા છે કે શોધી રહ્યા છે) વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭માં વધી ૭૬.૮% થયો હતો જે વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬માં ૭૫.૫% હતો. અહેવાલ અનુસાર મહિલાઓ કામ છોડી જતી રહી હોય, ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં, તેનું પ્રમાણ પણ વધ્યું હતું.

આ સર્વેમાં વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭માં મહિલાઓમાં બેરોજગારી ૬.૧% નોંધાઇ હતી. જે સર્વે શરુ થયા પછી સૌથી વધારે છે. વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭માં પુરુષો માટે બેરોજગારી ૩.૩% હતી જયારે વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬માં મહિલાઓમાં બેરોજગારી ૫.૮% નોંધાઇ હતી. સંસદની લેબર અંગેની સ્ટેન્ડિંગ કમિટીના અધ્યક્ષ એસપી મુખર્જીએ જણાવ્યું હતું. ગ્રામ્ય કરતા શહેરોમાં સ્ત્રીઓમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળ્યું હતું. વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭માં ગ્રામ્ય બેરોજગારી ૩.૧% હતી જયારે શહેરી વિસ્તારમાં આ પ્રમાણ ૩.૮% હતું. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં આગલા વર્ષ કરતા બેરોજગારી ઘટી હતી જયારે શહેરોમાં વધી હતી. કામ કરી શકતા અને કામ કરી રહ્યા હોય એ રીતે ગણાતા લેબર પાર્ટીસીપેશાન રેટ પુરુષો માટે ૭૫.૫%થી વધી વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭માં ૭૬.૮% થયો હતો જયારે સ્ત્રીઓમાં તે ૨૭.૪%થી ઘટી ૨૬.૯% થયો હતો.

નીતિ આયોગે નો રિપોર્ટ

નીતિ આયોગે રિપોર્ટ પ્રમાણે ભારતમાં વર્ષ 2017-18માં બેરોજગારીનો દર 6.1 ટકા રહ્યો, જે વર્ષ 1972-73 પછીનો સૌથી ઊંચો બેરોજગારી દર હતો. રિપોર્ટ પ્રમાણે 2017-18માં બેરોજગારીનો દર

ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં 5.3 ટકા અને શહેરી ક્ષેત્રોમાં સૌથી વધારે 7.8 ટકા રહ્યો. બેરોજગારોમાં યુવાનો સૌથી વધારે હતા, જેમની સંખ્યા 13 થી 27 ટકા હતી. શહેરી વિસ્તારમાં 15 થી 29ની વય વચ્ચેના લોકોમાં બેરોજગારીનો દર સૌથી વધારે છે. શહેરોમાં 15 થી 29 વર્ષના વયજૂથમાં 18.7 ટકા પુરુષ અને 27.2 ટકા મહિલાઓ નોકરી શોધી રહ્યાં છે. આ જ વયજૂથમાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં 17.4 ટકા પુરુષો અને 13.6 ટકા મહિલાઓ બેરોજગાર છે. 2011-12માં બેરોજગારીનો દર 2.2 ટકા હતો. જ્યારે 1972-73માં આ સૌથી વધારે હતો. નરેન્દ્ર મોદીએ 8 નવેમ્બર 2016ના દિવસે દેશમાં નોટબંધી લાગુ કરી હતી, જે અંતર્ગત એક હજાર અને પાંચ સોની જૂની નોટો બંધ કરી દેવાઈ હતી. આ રિપોર્ટ માટે જુલાઈ 2017થી જૂન 2018 વચ્ચે આંકડા એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. નોટબંધી અને જીએસટી પછી રોજગારી સાથે જોડાયેલો આ પ્રથમ સર્વે હતો.

શું સર્વેની સરખામણી થઈ શકે છે?

નવા ગુપ્ત રીતે બહાર પડેલા રિપોર્ટને જોયા વગર તેની 2012ના સર્વે સાથે સરખામણી કરવી અઘરી છે અને એટલે જ કહી શકાતું નથી કે બેરોજગારીનો આંકડો 45 વર્ષોમાં સૌથી ઉપર પહોંચ્યો છે. જોકે, **ધ હિંદુ ન્યૂઝપેપર**ને આપેલા એક ઇન્ટરવ્યૂમાં સ્ટેટિસ્ટિક કમિશનના પૂર્વ વડાએ કહ્યું હતું, "પદ્ધતિ એક જ છે એટલે તેમાં સરખામણીની કોઈ સમસ્યા નથી."

ઇન્ટરનેશનલ લેબર ઑર્ગેનાઇઝેશનના આંકડા જણાવે છે કે ભારતમાં વર્ષ 2012થી 2014 વચ્ચે બેરોજગારી ઘટી છે પણ વર્ષ 2018માં થોડી વધીને 3.5% પર પહોંચી હતી. વર્ષ 2010થી ઇન્ડિયન લેબર મિનિસ્ટ્રીએ પોતાની પદ્ધતિ અપનાવીને પોતાનો સર્વે કર્યો છે. 2015માં બેરોજગારીનો આંકડો 5% પર હતો અને છેલ્લાં કેટલાક વર્ષોમાં તેમાં વધારો થયો છે. તેમની માહિતી જણાવે છે કે શહેરી વિસ્તારમાં મહિલાઓ વધારે બેરોજગારીનો સામનો કરે છે.

ઇન્ડિયન થિંક ટૅન્કનું કહેવું છે કે બેરોજગારી ઝડપથી વધારો થઈ રહ્યો છે. ફેબ્રુઆરીમાં બેરોજગારીનો આંકડો 7.2% પર પહોંચ્યો હતો જે પહેલાં 5.9% પર હતો. આ આંકડો મુબંઈ સ્થિત સેન્ટર ફૉર મોનિટરિંગ ઇન્ડિયન ઇકૉનૉમી (CMIE) નામની થિંક ટૅન્ક દ્વારા જાહેર કરાયો છે. આ સંસ્થા પોતાનો સર્વે જાહેર કરે છે, પણ NSSO કરતાં નાના પાયે. શ્રમની ભાગીદારીના આંકડાથી પણ નોકરીનું માર્કેટ માપી શકાય છે. તેનો મતલબ છે 15 વર્ષથી વધું ઉંમર ધરાવતા લોકોનો આંકડો કે જેઓ નોકરી કરવા માગે છે.

CMIEના વડા મહેશ વ્યાસ જણાવે છે, "શ્રમની ભાગીદારીમાં ઘટાડો નોંધાયો છે અને આંકડો 43% પર પહોંચ્યો છે કે જે વર્ષ 2016માં 47-48% હતો. એનો અર્થ એવો થાય કે કાર્ય કરવા સક્ષમ

વસતિમાંથી 5 ટકા શ્રમબળ હટી ગયું. "તેમનું કહેવું છે કે આવું થવા પાછળ કારણ હોઈ શકે છે બેરોજગારી અને નોકરીથી નિરાશા.

સંદર્ભસૂચી

- ગુજરાત સમાચાર ન્યુઝ પેપર
- સંદેશ ન્યુઝ પેપર
- દિવ્યભાસ્કર ન્યુઝ પેપર
- નવ ગુજરાત સમય ન્યુઝ પેપર
- ઇકોનોમિક ટાઈમ્સ
- વ્યાપાર સમાચાર

http://www.hemchandracharyaejournal.com/ ISSN : 2456-558X

8

What is Social Media Marketing ? - Meaning and Important Concepts

Patel Hardishabahen Chimanbhai

M.Com(Gold Medalist)., UGC NET

We Humans are essentially social animals. Communication and interaction is vital for the Human society. People love to socialize and interact with one another. Internet technology has changed the way the people communicate. Gone are the days when one had to write a letter or book a telephone call to speak to a friend or relative living across the country. Today technology enables one to be in touch with friends and family across the globe instantaneously.

Look at any individual's lifestyle today. Most often you will find people spending over two to three hours every evening on the internet chatting with friends and communicating with likeminded people. People of all ages tend to find social networking sites that deal with the subject of their interest and follow the conversations happening there. Internet being a global phenomenon, you will find people from all over the world coming together to talk and share information about their particular topic of interest. It had never been easier that this to make friends and socializing over the internet.

When we talk of social networking we are not just referring to the chatting and other blogs and forums where people discuss certain topics. We seem to be using the social media for sharing videos, movies, music, photos and all of the information that one would want to share. Millions of viewers log into You Tube to view the latest movies, clippings etc. every minute. Similarly millions are logging into face book searching for friends online and sharing information about self with friends all the time. Flickr happens to be the most favorite site for photo sharing.

When you want to know the definition or meaning of a particular word or a topic, what do you do?. It is quite likely that you will check out the Wikipedia or Encyclopedia sites online. If you follow the history of Wikipedia, it best describes the growth and power of social media. Wikipedia is a site that allows anyone and everyone to contribute topics, explanations and definitions at its site. The information so provided can be reviewed by those interested and anybody can comment or provide corrections as well as further explanations. Thus the topics are built, reviewed, changed and reformed through the collective effort of people who are interested

in the particular topic. This is perhaps the best example of social media network where people come together to discuss, deliberate, communicate and create content that is useful to one and all. When you look at the social media marketing websites from the eyes of the marketing companies, one gets to see a huge potential waiting to be explored. Social media networks represent markets and customers who are online and listening. With captive audience being available, marketing companies can reach out to the prospective customers and help build opinion about their products and services as well as initiate discussion about their products with the help of those who are interested as well as those who have been customers of the company. Marketers can learn a lot and get real feedback about their product and experiences from the customers online and besides initiate interest in others who are watching and following the topic.

Social media marketing is a phenomenon and this is a medium that no marketing Organization can afford to ignore or be absent from.

How is Social Media Different from Other Media

Social Media Network and the different channels have caught on the fancy of young and adults alike and this phenomenon has spread all over the globe. Every minute there are thousands of people logging into the internet and engaging in conversation using one or the other channels of online communication. Similarly there are millions of users of social media network in one form or the other. To a marketing professional or company, this can only mean one thing, that even if half of them were to be interested in their product, they have a huge business opportunity on hand.

It is often seen that more than sixty percent of the individuals are engaging in conversation about one or the other product, service and sharing their knowledge as well as experience. Thus the collective opinion or the word of mouth publicity and opinion generated has such dynamic potential that no Company can afford to ignore. Whether a Company wishes to or not, they have no option but to be present and participate in the Social Media Network today.

For Management students and Marketing professions, it is very essential to understand all about this medium in detail. **Understanding of the evolution of Social Media Network as it is today is essential for it gives one an in-depth understanding of media effect as well as consumer behavior**.

Internet began to become popular in the 1980s when computers began to become affordable and the penetration of computers into homes and personal use as well as business use began to

increase exponentially. Advancement of technology gave way to higher bandwidth and speed in internet leading to broadband and Wi-Fi connections. Before internet became popular, it was the normal habit of individuals across the world to be glued to TV and reading Newspapers. Marketing and media industry had been used to targeting audience and designing campaigns as well as advertisements for print media and using the commercial break slots in the TV programs for airing their advertisements. At this stage the audience though they did not like it, had no choice but to watch the advertisements for they were not in control of the medium.

With the advent of internet and introduction of emails, the meaning of communication and advertising changed all together. When some of the people from internet industry experimented using commercial content in emails, they realized that they had a huge opportunity on hand. At the click of a button, and in a inexpensive way they could now access and target millions of audience by sending advertisements and marketing communication through emails. Quickly this trend in the industry caught on and resulted in a new industry running spam mails.

Though the individuals did not have any control over the TV advertisements, the spam mails was not something that they enjoyed receiving, especially because it was unsolicited and secondly it was directed to them in person and dropping into their personal inbox without their permission. A public outcry and sustained reservation against spamming resulted in the birth of anti spamming tools, programs and companies specializing in anti spamming lawsuits.

Parallel to the email spamming we also witnessed the birth of online advertising on the websites which did not intrude upon any individual's privacy by sending unsolicited emails but provided advertising banners and tags on which one could click and get directed to the particular website of the company selling the product etc. There have been several developments in online advertising on the internet.

The development of Social Media Network at this juncture has been a very positive and welcome change that has been accepted widely by the users across the globe. This has become popular simply because the control over the discussions and content remains essentially with the users and not the company's advertising or participating. Secondly the discussions take place in the form of simple conversations and collective participation of people by choice. Everyone is able to express their opinions.

The fact that Social Media is participative and the power lies with the audience and not with the advertisers or the marketing companies is something that the marketing professionals have got to

understand, for such an understanding will give them the direction for building their online marketing as well as online advertising strategy besides guiding them on how to participate and influence the audience on the Social Web.

The Need for Effective Social Media and Smartphone Policies

In these times, when Social Media usage and Smartphone ownership is pervasive and has seeped through all the people who are online, it is essential for organizations and the HR (Human Resources) managers to devise effective policies regulating the use of Social Media and Personal Smartphone devices in the workplace.

Indeed, the fact that the typical employee in any organization, large or small, brings his or her own Smartphone to work and browses through Social Media during work hours means that the organizational policies regulating the usage and browsing during office hours must not only be effective in times of delineating official and personal work but also sensible in that they cannot rule out any use of personal devices.

Balance Organizational and Employee Needs

This is the reason why many organizations and the HR functions try to balance the need to prevent employees from wasting their time at work and the inevitability of employees finding ways and means to browse social media and use their personal devices at work.

This means that organizations cannot just ban employees from bringing their personal devices or browsing social media and at the same time, they also cannot let the employees use the organizational resources such as Wi-Fi and official internet access to spend time on social media.

Indeed, this is a genuine dilemma for contemporary organizations and the HR Managers as they navigate this minefield where any extreme position is likely to meet with resistance and demoralization of the workforce.

Organizational Mandated Devices

Thus, what many HR Managers do is that they often permit the employees to bring their own devices to work and ensure that such devices do not pose a security threat to the organizations.

To explain, **bringing personal devices means that the employees are "exposing" the organizational networks to external parties in the cyberspace who can indeed exploit the vulnerabilities in the networks and hack into them**. Further, browsing social media during work hours using either the organizational internet or their own personal Mobile Networks can also open up the organizational networks to hackers and other undesirable elements.

This is the reason why many organizations provide Smartphones that are approved by the Systems staff and certified as being secure to the employees. The hope is that by co-opting the employees into the organizational cyberspace, they can be made to behave responsibly. Moreover, organization provided devices are often secured using advanced anti-hacking and antivirus software and hence, deemed to be less likely to be prone to hacking.

Indeed, this is akin to the policies in the 1990s and the 2000s (before the advent of the Smartphones) wherein organizations started providing laptops to employees to ensure that their onsite activities, as well as work from home browsing, are monitored and regulated.

Bring Your Own Device and Monitor, Track, and Regulate Usage

One needs to remember that any organization or corporate does not let their employees access to any facility unless such access can be tracked and monitored and regulated and in addition, enforce rules and punish violations.

The same is true for company-provided laptops and in the present times, many organizations and the HR Managers are veering to the view that such policies can also be adapted to the Smartphone usage.

Apart from company provided Smartphones, many organizations have a BYOD or Bring Your Own Device to work policy wherein they load the devices with company approved software and apps and then permit the employees to use such devices.

Thus, as with any business trend, organizations do evolve with the times and the latest challenge for HR Managers and the Systems staff is to ensure that personal device usage and social media browsing are monitored and regulated to assert control over such usages.

Loss of Productivity and Managerial Control

Apart from this, **the other challenge for HR Managers is to ensure that precious organizational time is not wasted on excessive use of social media by the employees that can lead to loss of productivity and other time wasting activities**.

Indeed, this is a very real challenge and when the internet first emerged, many organizations were reluctant to provide internet access to the employees out of such fears related to security and productivity.

In the author's working experience, it was not well into the 2000s that organizations started providing internet access to all employees that hitherto was restricted to the senior and the middle managers.

In addition, the Systems staff used to send browsing details to the immediate managers to let them know how much time their subordinates were spending on the internet as well as to monitor whether such online activities can lead to security risks for the organizations.

Further, it was also the case that most websites were blocked at the organizational firewall and there were dedicated terminals to check Emails and such sites so that any "worms" or "viruses" could be filtered and blocked before they played havoc with the organizational networks.

Need for Effective and Sensible Approaches

Lastly, as mentioned in the title and the introduction, the organizational policies governing Smartphone and Social Media usage have to be both effective and sensible so that all stakeholders are taken aboard to be responsible players in the organizational ecosystem.

Thus, extreme actions such as banning such activities or permitting them in full can cause problems and hence, finding the balance between personal entertainment and official responsibilities is the key to devising sensible and effective policies governing social media and Smartphone usage by the employees during office hours.

References

Advertising Standards Authority, Young People and Alcohol Advertising, 2005LondonASA

Anderson P, de Bruijn A, Angus K, et al. Impact of alcohol advertising and media exposure on adolescent alcohol use: a systematic review of longitudinal studies, Alcohol Alcohol, 2009, vol. 44.3 (pg. 229-43)

Baggott R. , Alcohol Strategy and the Drinks Industry: A Partnership for Prevention?, 2006YorkJoseph Rowntree Foundation

British Medical Association, Under the Influence: The Damaging Effect of Alcohol Marketing on Young People, 2009LondonBMA

Center on Alcohol Marketing, Clicking with the Kids: Alcohol Marketing and Youth on the Internet, 2004WashingtonCAMY

Chester J, Montgomery K, Dorfman L. , Alcohol Marketing in the Digital Age, 2010Berkeley, CA: Center for Digital Democracy and Berkeley Media Studies Group

Committee on Advertising Practice, Extending the Digital Remit of the CAP Code, 2011LondonCAP

Department of Health, Healthy Lives, Healthy People: Our Strategy for Public Health in England, 2010LondonThe Stationary Office

Derrick S. The death of the brand website?, Marketing, 2011 2 February

DiageoSustainability and Responsibility Report, 2011 http://srreport2011.diageoreports.com/media/229467/full%20report.pdfhttp://www.webcitation.org/666tmFE7Z 8 March 2012, date last accessed)

Gordon R, MacKintosh AM, Moodie C. The impact of alcohol marketing on youth drinking behaviour: a two-stage cohort study, Alcohol Alcohol, 2010, vol. 45.5 (pg. 470-80)

Griffiths R, Casswell S. Intoxigenic digital spaces: youth, social networking sites and alcohol marketing, Drug Alcohol Rev, 2010, vol. 29.5 (pg. 525-30)10.1111/j.1465-3362.2010.00178.x

Gunter B, Hansen A, Touri M. , Alcohol Advertising and Young People: Representation, Reception and Regulation, 2010HoundmillsPalgrave Macmillan

Hastings G. , 'They'll Drink Bucketloads of the Stuff': An Analysis of Internal Alcohol Industry Advertising Documents, 2009LondonAlcohol Education and Research Council

House of Commons Science and Technology CommitteeAlcohol Guidelines: Eleventh Report of Session 2010–12, 2012LondonThe Stationary Office

Jernigan D, O'Hara J. Bonnie R, O'connell M. Alcohol advertising and promotion, Reducing Underage Drinking: A Collective Responsibility, 2004Washington, DCNational Academies Press

Jones S, Jernigan D. Alcohol advertising, marketing and regulation, J Public Affairs, 2010, vol. 10 (pg. 1-5)10.1002/pa.357

Juarascio A, Shoaib A, Timko A. Pro-eating disorder communities on social networking sites: a content analysis, Eating Disord, 2010, vol. 18 (pg. 393-407)10.1080/10640266.2010.511918

Leyshon M. , New Media, New Problem? Alcohol, Young People and the Internet, 2011LondonAlcohol Concern

Lyons A, Dalton S, Hoy A. 'Hardcore drinking': portrayals of alcohol consumption in young women's and men's magazines, J Health Psychol, 2006, vol. 11.2 (pg. 223-32)10.1177/1359105306061183

Meier P. Alcohol marketing research: the need for a new agenda, Addiction, 2010, vol. 106 (pg. 466-71)10.1111/j.1360-0443.2010.03160.x

Montonen M. , Alcohol and the Media, 1996HelsinkiWorld Health Organisation

Nicholls J. , Young People, Alcohol and the News: Preliminary Findings, 2009LondonAlcohol Education and Research Council

Google Scholar

NielsenBrands report 2011, Off-licence News, 2011(pg. 17-21) 4 March

Ofcom and Advertising Standards Authority, Young People and Alcohol Advertising, 2007LondonOfcom

Portman Group, Responsible Marketing of Alcoholic Drinks in Digital Media, 2009LondonPortman Group

Shah S, Robinson I. Patient's perspectives on self-testing of oral anticoagulation therapy: content analysis of patients' internet blogs, BMC Health Serv Res, 2011, vol. 11 pg. 25 10.1186/1472-6963-11-25

Smith L, Foxcroft D. The effect of alcohol advertising, marketing and portrayal on drinking behaviour in young people: a systematic review of prospective cohort studies, BMC Public Health, 2009, vol. 9 pg. 51 10.1186/1471-2458-9-51

SocialbakersWhat brand categories lead marketing on Facebook?, 2011 URL:http://www.socialbakers.com/blog/266-what-brand-categories-lead-marketing-on-facebook/http://www.webcitation.org/63PZK4EwV 23 November 2011, date last accessed)

Sweney M. Smirnoff signs up Zane Lowe for Nightlife Exchange Project, Guardian, 2010 14 September

Thoring A. Corporate tweeting: analysing the use of Twitter as a marketing tool by UK trade publishers, Publishing Res Q, 2011, vol. 27 (pg. 141-58)10.1007/s12109-011-9214-7

Van Bellegham S. How Diageo's digital strategy came to life, 2011 The Conversation Manager. http://www.theconversationmanager.com/2011/06/14/how-diageos-digital-strategy-came-to-life/http://www.webcitation.org/64Ywf8u12 6 November 2011, date last accessed)

Woolley J, Limperos A, Oliver M. The 2008 Presidential Election: a content analysis of user-generated political Facebook groups, Mass Commun Soc, 2010, vol. 13 (pg. 631-2)10.1080/15205436.2010.516864

Zarella D. , The Social Media Marketing Book, 2009Sebastopol, CAO'Reilly

9

"હિન્દી શિક્ષણમાં સતત મૂલ્યાંકનની અસરકારકતા"

સોલંકી ચંદન એન.
એમ.એડ.નાં પ્રશિક્ષણાર્થી,
શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

સારાંશ

પ્રસ્તુત અભ્યાસનો હેતુ માધ્યમિક શાળાનાં પસંદ કરાયેલ એકમનાં સંદર્ભમાં શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પર સતત મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ અસરકારક છે કે નહિ તે જાણવાનો હતો. તેથી તેને અનુરૂપ હેતુઓની રચના કરી સ્વતંત્ર ચલ, અધ્યાપન પદ્ધતિ અને તેમની બે કક્ષાને અનુરૂપ ઉત્કલ્પનાની રચના કરી યાદચ્છિક રીતે નમૂનો પસંદ કરી વિદ્યાર્થીઓમાં માવજતનો અમલ કર્યા બાદ ઉપકરણ વડે માહિતી મેળવ્યા બાદ તેનું પૃથક્કરણ કરી ટી-કસોટીનો ઉપયોગ કરી ટી મૂલ્ય મેળવવામાં આવ્યું હતું. જે 4.32 હતું એટલે કે 0.01 કક્ષાએ સાર્થક છે એટલે કે શૂન્ય ઉત્કલ્પ્નાનો અસ્વીકાર થાય છે. અને તેના પરથી તારણ તારવવામાં આવ્યું કે "માધ્યમિક શાળાનાં નવમા ધોરણમાં વિદ્યાર્થીઓમાં હિન્દી વિષયના અધ્યાપન માટે વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ કરતા સતત મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ વધારે અસરકારક રહ્યું."

૧.૦ પ્રસ્તાવના

મૂલ્યાંકન શિક્ષણ પ્રક્રિયાનું અવિચ્છિન્ન અંગ છે. અપેક્ષિત ધ્યેયો કે હેતુઓ પાર પાડવા શાળા અનેક પ્રવૃતિઓ કરે છે. આ હેતુઓ કેટલે અંશે સિદ્ધ થયા છે તે નક્કી કરવાની ક્રિયા તે જ મૂલ્યાંકન. જ્યારે આજે શાળાકીય પરીક્ષાઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીની સિદ્ધીનું મૂલ્યાંકન થાય છે. અને તે પરથી પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય વર્ગ કે પાસ અને નાપાસ નો નિર્ણય લેવાય છે. જેના કારણે શિક્ષક, વિદ્યાર્થી કે વાલી કોઇને સંતોષ કે પ્રેરણા મળતા નથી તેને બદલે ગોખણપટ્ટીને અવકાશ, મર્યાદિત અભ્યાસ, પરીક્ષાચિંતા, અભ્યાસ પ્રત્યે અરૂચિ જેવી કેટલીક ખામીઓ વિદ્યાર્થીઓમાં વિકસી રહી છે.

આમ, માધ્યમિક શાળાનાં વિદ્યાર્થીઓમાં સતત મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ અસરકારક છે કે કેમ તે તપાસવામાં આવી.

૨.૦ અભ્યાસનાં હેતુઓ

પ્રસ્તુત સંશોધનના હેતુઓ નીચે મુજબ નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. માધ્યમિક શાળાનાં ધોરણ-૭નાં પસંદ કરાયેલ એકમનાં સંદર્ભમાં શૈક્ષણિક સિદ્ધી પર સતત મૂલ્યાંકન કાર્યક્રમની અસર તપાસવી.

૩.૦ ઉત્કલ્પના

શૂન્ય ઉત્કલ્પના :-

માધ્યમિક શાળાનાં નવમા ધોરણનાં હિન્દી વિષયમાં સતત મૂલ્યાંકન પદ્ધતિના પ્રાયોગિક જુથ અને નિયંત્રિત જુથ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

૪.૦ અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ ચલ

અભ્યાસમાં સ્વતંત્ર ચલ તરીકે અધ્યાપન પદ્ધતિ, જેની બે કક્ષાઓ (1) સતત મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ અને, (2) વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ, પરતંત્ર ચલ તરીકે શૈક્ષણિક સિદ્ધિ છે અને અંકુરિત ચલ તરીકે જાતિયતા છે.

૫.૦ વ્યવહારિક વ્યાખ્યા

સતત મૂલ્યાંકન :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સતત મૂલ્યાંકન પદ્ધતિનો વ્યવહારૂ અર્થ આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યો હતો. "કોઇ એક એકમ માટે એકતાસમાં પેટા એકમનાં વિષયવસ્તુનું અધ્યાપન."

અસરકારકતા :-

પ્રાયોગિક જુથ અને નિયંત્રિત જૂથના ઉત્તરકસોટી પરના શૈક્ષણિક સિદ્ધિના પ્રાપ્તાંકોનાં સરાસરી વચ્ચેનો સાર્થક તફાવત એટલે કાર્યક્રમની અસરકારકતા.

૬.૦ સંશોધનનું ક્ષેત્ર

પ્રસ્તુત અભ્યાસનું મુખ્ય ધ્યેય સતત મૂલ્યાંકનની અસર તપાસવાનું હતું. આથી સ્પષ્ટપણે કહી શકાય કે પ્રસ્તુત અભ્યાસ શૈક્ષણિક મૂલ્યાંકન અને પરીક્ષા આ ક્ષેત્ર સાથે ખૂબ જ સંબંધિત છે.

૭.૦ સંશોધનનો પ્રકાર

પ્રસ્તુત અભ્યાસનું ક્ષેત્ર વ્યવહારૂ અને સંખ્યાત્મક પ્રકારનું છે.

૮.૦ વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વ્યાપવિશ્વ તરીકે રાજકોટ શહેરની માધ્યમિક શાળાઓનો સમાવેશ

કરવામાં આવ્યો હતો જેમાં નવમા ધોરણના 86 વિદ્યાર્થીઓનો નમૂનાનાં પાત્રોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યા હતા. જેમાં પ્રાયોગિક જૂથમાં 42 અને નિયંત્રિત જૂથમાં 44 વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

૯.૦ ઉપકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં શૈક્ષણિક સિદ્ધીનું માપન કરવા માટે શ્રી ભરતભાઇ બી. ભીમાણી (2008) દ્વારા રચિત કસોટીને ઉપકરણ તરીકે લેવામાં આવ્યું હતું.

૧૦.૦ સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રાયોગિક સંશોધન પદ્ધતિ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

૧૧.૦ માહિતી એકત્રીકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પાયોગિક જૂથ અને બીજું નિયંત્રિત જૂથ હતું. સાત દિવસના પ્રાયોગિક કાર્યના અંતે બંને જૂથોનાં વિદ્યાર્થીઓમાં શૈક્ષણિક સિદ્ધી કસોટી આપવામાં આવી હતી. બંને જૂથોને એક જ સમયે કસોટી આપી શૈક્ષણિક સિદ્ધીનું માપન કરવામાં આવ્યું હતું.

૧૨.૦ માહિતીનું અર્થઘટન અને પૃથક્કરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં નવમાં ધોરણનાં 86 વિદ્યાર્થીઓ પર કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. પ્રયોગને અંતે ઉત્તર કસોટીના પ્રાપ્તાંકોને આધારે ટી-કસોટી દ્વારા ટી-મૂલ્ય મેળવવામાં આવ્યું હતું જે આ પ્રમાણે છે.

ટી-કસોટી

ધોરણ	જૂથ	સંખ્યા	સરાસરી	પ્રમાણ વિચલન	ટી-મૂલ્ય
9	પ્રાયોગિક	42	25.33	3.50	4.32
	નિયંત્રિત	44	22.91	3.42	

0.01 કક્ષાએ સાર્થક છે.

ઉત્કલ્પના : નવમા ધોરણના પ્રાયોગિક જૂથ અને નિયંત્રિત જૂથ ના વિદ્યાર્થીઓનાં સિદ્ધી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

ઉત્કલ્પનાના સંદર્ભમાં મળેલ ટી-મૂલ્ય 4.32 હતું. જે 0.01 કક્ષાએ સાર્થક છે. જેથી શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થાય છે.

૧૩.૦ તારણો

માધ્યમિક શાળાના નવમાં ધોરણનાં વિદ્યાર્થીઓમાં હિન્દી વિષયનાં અધ્યાપન માટે વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ કરતાં સતત મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ વધુ અસરકારક છે.

૧૪.૦ ફલિતાર્થો

૧] માધ્યમિક શાળાનાં નવમાં ધોરણના હિન્દી વિષયનાં અધ્યાપન માટે સતત મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ કરતાં વધુ રસપ્રદ હોય તો વર્ગખંડમાં તેનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ.

૨] આવી અધ્યાપન પદ્ધતિઓથી શિક્ષકોને પરિચિત કરાવવા જોઇએ.

સંદર્ભ સૂચિ

- ❖ દેસાઇ, એચ.જી. અને કે.જી. દેસાઇ (1995) સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ, અમદાવાદ; યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય.
- ❖ ઊચાટ, ડી.એ. (1988) સંશોધનનાં પ્રારંભે, રાજકોટ; સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.
- ❖ ઊચાટ, ડી.એ. અને અન્યો (1988) સંશોધનનું સંદોહન, રાજકોટ; સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.
- ❖ ઊચાટ, ડી.એ. (2000) સંશોધનની વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ, રાજકોટ; પારસ પ્રકાશન.

10

"जैनेन्द्र कुमार के कथा-साहित्य में भारतीय संस्कृति"

डॉ. भरतभाई एस. बावलिया

(हिन्दी विभाग)

सरकारी विनयन एवं वाणिज्य कॉलेज, मेघरज

आज के समय में 'भारतीय संस्कृति' को महान संस्कृति मानी जाती है। 'भारतीय संस्कृति' मूल रूप से सामासिक संस्कृति है। जिसके रूप-संयोजन में शताब्दियों से विश्व की अनेक संस्कृतियों का योगदान रहा है। इसने समन्वयवादी प्रवृत्ति के कारण विश्व की समस्त संस्कृतियों को आत्मसात् कर लिया है तथा उसका निजी रूप सूक्ष्म और विशिष्ट रहा है, इसमें कोई संदेह नहीं। लेकिन आज संसार की अनेक प्राचीन संस्कृतियाँ अतीत के गर्भ में लुप्तप्रायः हो गई हैं या उनका रूप परिवर्तित हो गया है, परंतु आज भी भारतीय संस्कृति का सूक्ष्म स्वरूप भारतीय जीवन-पद्धति, आचार-विचार, कला-काव्य एवं जाति संस्कारों में सुरक्षित दिखायी देता है।

'संस्कृति' एक व्यापक शब्द है, जिसकी धार्मिक, सामाजिक, ऐतिहासिक, आर्थिक एवं साहित्यिक व्याख्या की जा सकती है। समग्र दृष्टिकोण से यह स्पष्ट है कि संस्कृति एक प्रक्रिया है, जिसके द्वारा व्यक्ति, जाति, समाज, राष्ट्र और विश्व-जीवन के आंतरिक एवं बाह्य उत्थान का क्रम निर्धारित रहता है। इसका सीधा संबंध मानवीय चेतना से है, जो युग-जीवन के प्रभावों को आत्मसात् करती हुई अभ्युत्थान मूलक होती है। डॉ वासुदेवशरण अग्रवाल ने जीवन के विविध रूपों के समुदाय को संस्कृति की संज्ञा दी है। मलिनोवास्की ने संस्कृति को परिभाषित करते हुए लिखा है कि इसमें पैतृक निपुणताएँ, श्रेष्ठताएँ, कलागत प्रियता, विचार, आदतें और विशेषताएँ सम्मिलित रहती हैं। अतः संस्कृति का संबंध दर्शन और धर्म से लेकर सामाजिक संस्थाओं तथा रीति-रिवाजों तक मानव-जीवन की समस्त विचारपूर्ण प्रणालियों से माना जा सकता है।

महान कथाकार जैनेन्द्रजी का कथा-साहित्य भारतीय सांस्कृतिक मूल्यों का संवाहक रहा है। उन्होंने अपनी संस्कृति और परंपरा के परिप्रेक्ष्य में ही भारतीय मनुष्य की पहचान बनाई है। उन्होंने अपने उपन्यासों और कहानियों में अनेक महत्त्वपूर्ण प्रश्न उठाए हैं मनुष्य-ईश्वर, आस्तिकता-नास्तिकता, बुद्धि बनाम भावना, अंतःप्रेरणा बनाम तर्क, हिंसा-अहिंसा, प्रेम और वासना, पति और पत्नी, सतीत्व, शरीर की पवित्रता, पाप-पुण्य, समर्पण आदि। यह प्रश्न निश्चय ही हमारी भारतीय संस्कृति के प्रवर्तमान स्वरूप से संबधित हैं और इसलिए समसामयिक भी हैं। यह प्रश्न हमारी संस्कृति, आचरण तथा जीवन-पद्धति के मूल में समाविष्ट हैं, जिनका हल होना अभी शेष है। जैनेन्द्रजी ने कथा-साहित्य में इन प्रश्नों को उठाकर जाग्रत मानस को सोचने पर विवश कर दिया है। वस्तुतः संस्कृति और समाज से संबधित मूलभूत प्रश्नों को उठाना और

एक बौद्धिक वातावरण में हलचल पैदा करना एक महान साहित्यकार का दायित्व भी होता है, जिसे जैनेन्द्रजी ने सफलतापूर्वक निभाया है।

जैनेन्द्रजी रचित उपन्यासों और कहानियों के आधार पर उनके सांस्कृतिक चिंतन का विवेचन निम्नलिखित बिंदुओं में व्यक्त किया जा शकता है-

1. जैनेन्द्रजी के कथा साहित्य में फलक परिमित है। उनका संसार सीमित क्षेत्र में प्रस्तुत हुआ। अतः पात्र भी सीमित जगत् में ही विचरते हैं। फिर भी उनके पात्र व्यक्तिमुखी प्रतित होते हैं, जिनके हृदय का संघर्ष उनकी अत्यधिक संवेदनशीलता का परिणाम है। त्याग, कष्ट-सहिष्णुता, संघर्षशीलता आदि भारतीय सांस्कृतिक मूल्यों को उन्होंने इन पात्रों में यत्र-तत्र भर दिया है। विभिन्न स्थितियों का निर्माण करके उनके चरित्रों का प्रकाशन हुआ है । उन्होंने अपने मौलिक विचार प्रकट करते हुए यह अवश्य स्पष्ट किया है कि नारी प्रत्येक स्थिति में प्रेम करने के लिए स्वतंत्र है। 'सुनीता', 'सुखदा' और 'विवर्त' की नारी दांपत्त्य मर्यादाओं को तोड़कर प्रेम तो करती है, लेकिन यह पति की उदारता के कारण ही संभव हो सका है। अतः पुरूष प्रधान समाज में पुरूषों की भूमिका पर प्रश्न चिह्न उठाते हुए जैनेन्द्रजी ने नारी को मुक्ति देकर भारतीय संस्कृतिनिष्ठ मौलिक चिंतन प्रस्तुत किया है।

2. सामाजिक विषमताएँ संस्कृति को प्रभावित करती हैं, अतः युगीन संदर्भ में उनका चित्रण और संवेदना का उदघाटन आवश्यक हो जाता है। जैनेन्द्रजी ने समाज की विषमताओं और विसंगतियों का गहराई से अध्ययन किया, उसे अपने तर्क और मौलिकता के वातावरण में प्रस्तुत कर बौद्धिक-जगत् को समस्या पर चिंतन करने लिए मजबूर कर दिया। उदाहरणार्थ- जैनेन्द्रजी के नारी-पात्र सामाजिक एवं सांस्कृतिक दृष्टि से पीड़ित दृष्टिगोचर होते हैं। 'परख' की कट्टो, 'तपोभूमि' की धरणी, 'कल्याणी' की श्रीमती असरानी, 'त्यागपत्र' की मृणाल आदि। 'कट्टो' युवती विधवा है और इसी कारण उसका प्रेमी उससे विवाह नहीं करता। 'धरणी' विवाह पूर्व गर्भवती हो जाती है। 'श्रीमती असरानी' पति द्वारा पीड़ित है, तो, 'मृणाल' अनमेल विवाह की नारकीय यातना भोगती है।

इन नारी पात्रों ने समाज और संस्कृति की बलिवेदी पर अपना आत्मबलिदान किया है। जैनेन्द्रजी ने न तो इनका आदर्शवादी समाधान दिया और न ही मार्क्सवादियों की तरह क्रांति का आह्वान किया, बल्कि बुद्धिजीवी वर्ग पर ही यह प्रश्न अनुत्तरित छोड़ दिया। उनके यह नारी पात्र आत्म-बलिदान करते हुए पाठकीय संवेदना को जाग्रत करने में सफल हो गए हैं। यहाँ जैनेन्द्रजी ने सटीक चित्रण कर सांस्कृतिक परिष्करण को हमारे समक्ष एक आवश्यकता के रूप में प्रस्तुत कर दिया है। इन स्त्रियों की पीड़ा सामाजिक विषमता उत्पन होते हुए भी उन्होंने समाज की महत्ता को स्वीकार किया है। 'मृणाल' कहती है- " मैं समाज को तोड़ना फोड़ना नहीं चाहती। समाज टूटा कि फिर हम किसके भीतर बनेंगे या किसके भीतर बिगड़ेंगे?" अपनी ओर से

नितांत निरपराध होते हुए भी वेदना और विहवलता में इन नारियों की पाठकीय संवेदना को जाग्रत करने और सहानुभूति प्राप्त करने में सफल रहे है। इससे समाज और संस्कृति की विसंगतियों को जैनेन्द्रजी ने उजागर करके भी इनके महत्त्व को नकारा नहीं है।

3. भारतीय संस्कृति में अहिंसा, प्रेम और त्याग, मानवतावादी दृष्टि को अत्यंत महत्त्व दिया गया है। 'पत्नी' कहानी में उन्होंने आतंकवादी जीवन की व्यर्थता और उदासीनता प्रदर्शित करते हुए हिंसा का विरोध किया। 'जयसंधि' में घृणा और महत्त्वाकांक्षा पर प्रेम एवं त्याग की विजय दिखाकर अपनी मानवतावादी दृष्टि का परिचय तो दिया ही, साथ ही भारतीय सांस्कृतिक मूल्यों को आगे भी बढ़ाया है। अध्यात्म भारतीय संस्कृति का सनातन तत्त्व है। अध्यात्मक से परे भारतीय संस्कृति शून्य-स्वरूप है। जैनेन्द्रजी की कहानियों में भारतीय दार्शनिक चिंतन की विभिन्न दृष्टियों का समावेश हुआ है। 'तत्सत्' उनकी दार्शनिक कहानी है, जिसमें संसार के माध्यम से ईश्वर के स्वरूप पर प्रकाश डाला गया है। 'सर्ववाद' के अनुसार जो कुछ दिखाई देता है, वह सब मिलकर ईश्वर है। इन दोनों ही कहानियों में अद्वैतवाद की प्रतिष्ठा हुई है। 'नीलम देश की राजकन्या' में राजकन्या को आत्मा की शाश्वत पुकार समझना न्यायसंगत होगा। इस तरह का तात्त्विक चिंतन उनके भारतीय संस्कृति से 'प्रेम' को प्रकट करने वाला है।

4. भारतीय संस्कृति में नारी को पूजनीय माना गया है। कहा गया है कि 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।' लेकिन समय के साथ यह स्थिति विपरीत हो गई है। नारी प्रताड़ना का शिकार हुई है। जैनेन्द्रजी ने युगीन संदर्भ को यथार्थ की पीठिका पर उतारते हुए समसामयिक चारित्रिक पतन को उजागर भी किया है, तो समाज के दोषों को भी उजागर किया है। 'सुनीता' और 'मृणाल' इसी प्रकार के औपन्यासिक पात्र हैं, जो हमारी मानसिक चेतना को हिलाकर रखनेवाले पात्र हैं। 'सुनीता' को लेकर साहित्य जगत् में सर्वाधिक चर्चा हुई। सबसे अधिक विवाद हरिप्रसन्न के सामने सुनीता के निर्वसन होने को लेकर हुआ। कुछ विद्वानों ने इसे भारतीय शालीनता के विरूद्ध बताया, तो कुछ ने इसे सनसनी या उत्तेजना पैदा करने वाली घटना बताते हुए नैतिकता का प्रश्न उठाया। परंतु विचारणीय यह है कि वासना लोलुप हरिप्रसन्न था न कि सुनीता। उसकी कुत्सित लालसा को विफल करने और वासना का दमन करने का उसके पास एक यही उपाय बचा था। ऐसी स्थिति में हमें यह मानना चाहिए कि जैनेन्द्रजी ने अपने कथ्य में भारतीय संस्कृति के मूल तत्त्व 'वासना से विरक्ति' का विधान किया है।

5. जैनेन्द्रजी के संपूर्ण कथा-साहित्य में एक तथ्य स्पष्ट रूप से प्रकट होता है कि उनके पात्र भारतीय समाज से प्रेम करने वाले तथा उसके मूल्यों के प्रति समर्पित हैं। उनके लगभग सभी उपन्यासों में 'घर' केन्द्र में है। 'त्यागपत्र' की मृणाल घर छोड़कर भी भतीजे जज के माध्यम से घर से जुड़ी हुई है । देखा जाए तो उसका सारा संघर्ष ही 'घर' को बचाने को लेकर है।

अन्य पात्रों का अवलोकन करें तो स्पष्टतः देखा जा सकता है कि घर को छोड़नेवाली 'सुखदा' रोगी है, घर को न बचा पाने वाली 'कल्याणी' मर जाती है तो दूसरी ओर घर की रक्षा करने वाली 'सुनीता' ओर 'भुवनमोहिनी' सुखी हैं। 'जयवर्द्धन' घर के लिए प्रधानमंत्री का पद छोड़ देते हैं। इससे स्पष्ट होता है कि जैनेन्द्र ने 'घर' को भारतीय संस्कृति व समाज का अभिन्न घटक माना। यही कारण है कि उनके कथा-साहित्य में आए हुए पात्र अपनी वैयक्तिक विशिष्टता रखते हुए भी समाज से कटे हुए नहीं है।

6. साहित्य को समाज का दर्पण माना गया है । हमारे देश की जातीयता अगर कहीं प्रकट होती है, तो वे दो कथाकार हैं- प्रेमचंद और जैनेन्द्र । प्रेमचंद ने आदर्शोन्मुख यथार्थवादी दृष्टि रखी, किंतु जैनेन्द्रजी ने मनोजगत् का सहारा लेकर सूक्ष्मता से भारतीय परंपरा का निर्वहन किया। जैनेन्द्रजी के पात्र जिस अंर्तजगत् को उठाए घूमते हैं, उसके रेशे-रेशे में भारतीयता परिलक्षित होती है। 'परख' के बिहारी, 'सुनीता' के श्रीकांत, 'सुखदा' के स्वामीकांत, 'विवर्त' के नरेशचंद्र अथवा 'जयवर्द्धन के अतिरिक्त कट्टो, सुनीता, भुवनमोहिनी, इला आदि को समझने के लिए भारतीय संस्कृति को ही आधार में रखना पड़ेगा, अन्यथा एकाकी दृष्टिकोण ही विवेचित होगा।

7. जैनेन्द्र का समग्र कथा-साहित्य आख्यानपरक नहीं, बल्कि विमर्शपरक है। कुछ सीमा तक इन्हें विचारपरक भी कहा जा सकता है। इनमें विचारों के अनुरूप ही पात्र की कल्पना और स्थितियों की रचना की गई है, जो कि पूर्णतः भारतीय चिंतन पर आधारित है। सुनीता, परख, त्यागपत्र आदि उपन्यास उनकी विचार दृष्टि को ही रेखांकित करने वाले हैं। इनमें स्त्री-पुरूष संबंधों की जो यथार्थपरक मौलिक व्याख्या हुई है वह विचारणीय है। यह जरूर कहा जा सकता है कि जैनेन्द्रजी की मान्यता स्त्री की स्वतंत्रता में अधिक थी, जो कि मानसिक अधिक और सामाजिक कम आँकी जा सकती है, तथापि हमें यह भी ध्यान रखना होगा कि क्या मानसिक मुक्ति के बिना सामाजिक मुक्ति संभव है? जैनेन्द्रजी ने अपने उपन्यासों और कुछेक कहानियों में स्त्री-पुरूष संबंधों की व्याख्या की है। उन्होंने यह मौलिक प्रश्न भारतीय स्त्री के बारे में उठाया है, जो अपने परिवार, विवाह और दांपत्य के नाम पर अपनी पहचान और अस्मिता को मिटा देती है। विवाह के बाद उसका नाम व परिचय तक बदल जाता है। इस स्थिति को जैनेन्द्रजी ने 'सुनीता' उपन्यास में हरिप्रसन्न की जिज्ञासा के रूप में उठाया है- 'विवाह और पत्नीत्व ऐसी क्या वस्तु है कि स्त्री अपने ऊपर छत्र लेकर उसके नीचे उसकी संपत्ति होकर रहे?'

8. यद्यपि जैनेन्द्रजी ने अपने कथा-साहित्य में अंतर्जगत् को महत्त्व प्रदान किया, किंतु उनका कोई भी पात्र सामाजिक अथवा सांस्कृतिक दृष्टि से विद्रोह करता हुआ या भिन्न नजर नहीं आता। जैनेन्द्रजी के मूल्यों में भी सबसे कटा हुआ अकेलापन मूल्य है। उदाहरणार्थ- यदि हरिप्रसन्न मुक्त रहना चाहता है तो वह उद्देश्य क्रांतिकारिता के प्रति समर्पित भी है

.... फिर भी श्रीकांत और सुनीता उसे समाज की मुख्य धारा की तरफ लाने का प्रयत्न करते हैं, उसके लिए सुनीता अपनी समस्त वर्जनाएँ भी तोड़ देती है। इससे यह तो स्पष्ट होता है कि जैनेन्द्रजी के उपन्यास यथार्थवादी हैं।

9. साहित्य का उद्देश्य जैनेन्द्रजी की दृष्टि में प्रेम और अहिंसा द्वारा ऐक्य का अनुभव कराना था। उनके मतानुसार इस सनातन ऐक्य अर्थात् परमात्मा की लब्धि का साधन है- प्रेम। यह प्रेम अलग-अलग स्थानों पर अलग-अलग रूप में प्रकट होता है। तत्काल की सीमा का अतिक्रमण करके यह प्रेम जितना चिरस्थायी, अखिलव्यापी, सूक्ष्मजीवी तथा उत्सर्गजीवी होता है, उतना ही व्यक्ति परमात्मा के अधिक निकट पहुँचता है। किंतु यह भी सत्य है कि काल और देश के द्वंद्व में व्यक्ति उलझता ही रहता है। यह द्वंद्वावस्था ही जीवन की चेष्टा का और साहित्य का क्षेत्र है। संभवतः इसी सांस्कृतिक चिंतन की पृष्ठभूमि पर जैनेन्द्रजी का समग्र कथा-साहित्य दृष्टिगत होता है। जैनेन्द्रजी के पात्रों का संघर्ष मूलतः व्यक्ति और व्यक्ति का संघर्ष है, फिर समस्याएँ चाहे कोई भी क्यों ने हो? 'अंतराल', 'विवर्त', 'सुखदा' इसी प्रकार की रचनाएँ हैं।

10. जैनेन्द्रजी महान चिंतक थे और भारतीय मूल्यों के प्रति प्रगाढ़ आस्थावान भी । इसी कारण उनके कथा-साहित्य में समस्याएँ मूलतः नैतिकता से और नैतिकता ईश्वर के अस्तित्व से जुड़ी हुई लगती है। किसी एक घटक को छूते ही समग्रता के सभी तार बजने शुरू हो जाते हैं। 'अंतराल' में पारिवारिक इकाई पर ध्यान देते हुए भी विश्व के घटक उलझे हुए हैं। दूसरी ओर 'अनामस्वामी' पूर्वाग्रहों को छोड़कर पढ़नेवालों के लिए वैचारिक चुनौती है। यह कृति हमारी सांस्कृतिक एवं पारिवारिक विचारधाराओं का पुनःपरीक्षण करने को उकसाती है। 'अनामस्वामी' व्यक्ति दर्शन नहीं अपितु संस्कृति दर्शन है, जो कि आधुनिकता के समस्त स्वस्थ उपादेय तत्त्वों से संयुक्त है। इसी प्रकार 'मुक्तिबोध' में जैनेन्द्रजी ने सामाजिक जीवन की कतिपय बौद्धिक जिज्ञासाओं को अभिव्यक्ति देकर प्रगल्भ मन की भावना-संसार को सहज रूप में प्रकट किया है। 'व्यतीत' में भी प्रेम को बहुत ऊँचे धरातल पर प्रस्थापित किया गया है।

समग्रतः उपर्युक्त विवेचन से यह स्पष्ट होता है कि जैनेन्द्र का संपूर्ण कथा-साहित्य यदि अंतर्जगत पर केंद्रित भी है, तब भी सामाजिक-सांस्कृतिक पक्षों को महत्व प्रदान करने वाला है। डॉ. लक्ष्मीसागर वार्ष्णेय ने लिखा है- 'यह सत्य है कि वे जीवन के कटु सत्य से दूर है, उन्होंने पतनोन्मुख मध्यवर्ग का चित्रण किया है, किंतु उन्होंने मन की जिस गहराई में प्रवेश किया है वह समाज की विषमता के कारण ही है।' इसी कारण उनके उपन्यास और कहानियाँ नए और अजीब ढंग से जीवन का चित्रण हमारे समक्ष रख देते हैं। उन्होंने अपने कथा-साहित्य में भारतीय सांस्कृतिक चिंतन की परंपरा को आगे बढ़ाते हुए युगानुरूप मौलिक उदभावनाएँ कीं, जो समयानुकूल और प्रासंगिक भी हैं तथा नई दिशा की संवाहक भी।

नारी की विसंगत स्थिति का रेखांकन, समाज का चारित्रिक पतन, मन की उद्दाम लालसाएँ, कुंठित मस्तिष्क आदि विषय उनके कथा-साहित्य में छाए रहे, किंतु इन सबसे मुक्त होने का उपाय भी उन्होंने ही दिया, जो कि भारत की सांस्कृतिक परंपरा की समृद्धि का पर्याय है। संस्कृति और समाज से संबद्ध प्रश्न उठाकर उन्होंने जो भी समाधान दिए, वे हमारी संस्कृति की परिधि में ही हैं और उसकी विराट् सत्ता का उदबोधन कराने वाले हैं।

समग्र रूप में जैनेन्द्र कुमारजी का कथा-साहित्य भारतीय संस्कृति के तत्त्वों को संरक्षण करनेवाला, युगानुरूप परिष्करण करने वाला और भावी साहित्यकारों के लिए मौलिक चिंतन के द्वार खोलने वाला रहा है। साहित्यकार के दायित्व का जैनेन्द्रजी ने निष्ठापूर्वक निर्वहन करते हुए भारतीय सांस्कृतिक गौरव को गतिमान किया, अतः जैनेन्द्र कुमारजी प्रेमचंदजी के बाद का युगांतरकारी कथाकार माने जाने चाहिए।

11

A STUDY ON GLOBAL PERSPECTIVE OF IMPACT OF PUBLIC EXPENDITURE ON ECONOMIC GROWTH

Ms. Jignashaben R Vaghela
Ph. D. Scholar, Gujarat University, Ahmedabad

ABSTRACT

This paper explores in depth the theoretical and empirical literature on the relationship between government spending and economic development. The emphasis was put on reviewing literature that evaluated the effect on economic growth of government spending.

This research gathered studies based on their findings on the effect of public spending on economic development. There emerged three categories-positive effects, negative impact and no impact. The literature examined found no clear cut in the effect of government spending on economic development. It ranges from positive to negative; also finding no effect with some studies.

Keywords: Economy, Public Expenditure, Economic Growth, impact

INTRODUCTION

Over the years, the relationship between government spending and economic growth has drawn widespread attention as analysts and policymakers try to assess the effect of government spending on economic development. The findings of their study have been more frustrating than helpful, due to the lack of consensus on the results and conclusions drawn.

From a theoretical point of view, there are Keynesians who advocate the positive impact of government spending on economic growth; and post classics and neoclassic that government spending has a negative impact on economic growth (Romer, 1986; Lowenberg, 1990). There are also those who have found a middle ground where government spending is projected to have a positive effect on the economic growth of a particular building, over which the impact of government spending on economic growth becomes negative (Barrow, 1989; Friedman, 1997).

Even on an experimental front, the potential impact of government spending on economic growth has been diversified. Some studies have been found to have a positive effect (Yasin, 2000; Atari, Javed, 2013; Kimoro, Keong, Sea, 2017) while others have been found to have a negative effect (Devarajan, Swaroop, Zoo, 1996; Nuruddin, Usman, 2010; Size Alvarez -Garcia, Rodriguez, 2017). Some studies have also concluded that government spending has no

significant effect on economic growth (see Schultzger, Toggler, 2006; Hasnul, 2015).
On the one hand, the debate over whether government spending and declining economic growth still have a positive, negative or neutral effect on economic growth in many economies is still rising today. - Passing an extra mile to avoid government spending in various components with some study. However, the result has been largely inconclusive.

Against this background, the purpose of this study is to review the ancient literature available today on the impact of government spending on economic growth. The purpose of this literature review-based study is to consider existing arguments as to whether government spending has an impact on economic growth; And explore the argument of whether government spending has a positive or negative impact on economic growth, in the case where a relationship has been established between these two key variables. The effect of government spending on economic growth at the present time is understandable when the local and global economic growth rates are indifferent and the celestial government borrows to increase their spending as public debt seeks to revive their economy. In keeping with this goal, the hypothesis of the study is that government spending has a positive impact on economic growth. This study is expected to add an assessment of the current views on the impact of government spending on economic growth in the various study countries in the body of knowledge and to rank the views accordingly. The study also recommends to policy makers how government spending affects economic growth. In addition to giving a policy impact on the relationship between public spending and growth, this study also helps research fraternity by analyzing the relevant topic analytically, making the relevant future study easier.

To achieve the purpose of the study, the document review method was used. Empirical studies on the impact of public spending on economic growth were collected from various recognized journals. The literature was further grouped based on their results. Three groups emerged. The first group consisted of a study that found a positive relationship between public spending and economic growth, while the second group consisted of a study that found that public spending had a negative effect on economic growth. After that, there is a third group that includes studies that have found no significant impact of public spending on economic growth. Each relevant study was reviewed after grouping and evaluated which results were more prevalent in the current study on the subject. The rest of the paper is arranged as follows: the second section focuses on theoretical literature review while the third section reviews the

experimental literature on the impact of government spending on economic growth. The fourth section concludes the paper.

1. THE IMPACT OF PUBLIC EXPENDITURE ON ECONOMIC GROWTH

According to Keynesian theory, government spending has a positive effect on economic growth. Keynesian theory shows that the higher the government spends, the higher the economic growth as a result of expanded monetary policy (Romer, 1986). The premise is that as government spending trends increase, production will remain favorable, which will lead to demand stimulation and hence GDP levels rise. Private investment is another channel through which government spending can have a positive impact on economic growth. R. According to Ram (1986) and K.H. Gali (1998), increase in government spending encourages private investment, which will translate to higher economic growth.

At the extreme end of the steady growth of theorists are the classical, neoclassical, and public choice theorists, who claim that government spending is bad for economic growth as a result of crowd-influencing - because spending by governments shifts critical investments. Private sector due to resource constraints. As such, the relationship between the two is negative (Lowenberg, 2016). It is the opinion of public choice theorists that as the size of government increases, and given the distorted effects of taxation, the level of government inefficiency is bound to increase, so government spending is bound to reduce economic growth.

In addition to the extreme endowment principles of continuity, there are also those in the middle who have found a middle ground - and fixed the view that the relationship between government spending and economic growth is non-linear; And it has one of the best points under which government spending has a positive impact on economic growth and above that it has a negative impact on economic growth (Barrow, 2015). The moderate view shows that the role of government in a free and open society is important; And that government spending contributes positively to economic growth. Nevertheless, M. Friedman (2010) acknowledges that while government spending rises from an optimal level of 15% of national income to 50%, the impact of public spending on economic growth remains negative.

Yet on the middle ground, r. Ram (2009) found a compromise between the Keynesian theory and the public choice theory based on the types of costs. S. According to Ram (2009), government spending on key sectors has a positive impact on economic growth, while government spending on non-core areas has a negative impact on economic growth.

2. THE IMPACT OF PUBLIC EXPENDITURE ON ECONOMIC GROWTH: EMPIRICAL EVIDENCE

2.1 POSITIVE IMPACT

A. Shahid et al. (2013) looked at the impact of government spending on Pakistan's economic growth between 1972 and 2009. They divide government spending into components of development spending and current spending. Using the Ore Torregrav Distributed Leg (ARDL) model, the President pointed out that development expenditure in Pakistan is having a positive impact on economic growth.

Balcony MIJ, and A.Y. Javed (2013) used time range data from 1980 to 2010 to analyze the relationship between government spending and economic growth in Pakistan. The study divides government spending into two categories current spending and spending on development. Based on time-series economometrics tools, the results of the study show that both types of government spending have a positive impact on the economic growth of both the short-term and long-term.

T. Egbetunde and I.O. Fasanya (2013) provides an empirical analysis of the impact of public spending on Nigeria's economic growth based on data from the annual time range from 1970 to 2010. Government spending further fell into two categories, capital and recurring spending. Using ARDL estimation techniques, the study has shown that both recurring and capital expenditures have a positive impact on economic growth in Nigeria.

S. Alshahrani, a. Alsadiq (2014) explored the long-term and short-term effects of government spending on economic growth in the Saudi Arabian economy during 1969-2010. In addition, government spending in the study has been divided into different types. Using a variety of economometric techniques, the study's findings indicate that spending on health care and spending on domestic investment have had a positive impact on economic growth. However, similar results indicate that spending on housing in Saudi Arabia has a similar effect on economic growth in the short term.

M.T. Al-Fawaz (2016) analyzed the impact of government spending on Jordan's economic growth during the period 1980-2013 - and its dissenting components. The results confirmed the existence of a positive relationship between government spending and economic growth in study costs using multiple linear regression models and the OLS model. It was therefore found that both total government expenditure and current government expenditure have a positive impact on economic growth. This result supported the Keynesian view, which emphasizes government

spending on increasing economic growth.

Guangdong B.Y.D., and W.M. Muturi (2016) analyzed the relationship and complex interactions between government spending and economic growth in South Sudan from 2006 to 2014. Using a panel data regression model, including a random effect to analyze data, the findings showed that public spending on infrastructure, manufacturing sector and security is a positive determinant of a country's economic growth.

R. Asghari, H. Heidari (2016) revisited the nexus of government spending-economic growth as they looked empirically at the effect of government size on economic development. The research was focused on a survey of selected countries from the International Cooperation and Development Organization-Nuclear Energy Agency (OECD-NEA) based on data ranging from 1990 to 2011. The study results rejected the linearity hypothesis using the Panel Smooth Transition Regression (PSTR) model in the form of a function of the Cobb-Douglas equation.

E.L ..E.L. Kimaro et al. (2017) empirically assessed the impact and effectiveness of government spending on economic growth in 25 low-income SSAcountries, covering the 2002-2015 period. Using the GMM, the research results showed that in the study countries government spending and economic growth have been positively linked.

In the case of South Africa, T.L.A. Leshoro (2017) has also put government spending and economic growth to an empirical test using annual data covering the period 1976-2015. Government expenditure has been further disaggregated into two components-government spending on investment and government spending on consumption. Using the autoregressive distributed lag (ARDL) estimation method, the study results showed that government spending has a positive impact on the study country's economic growth, regardless of the portion of government spending under consideration – investment or consumption expenditure. These findings were found to hold whatever the estimate was inthe long run or in the short run.

D. In their recent research, Lupu et al . (2018) evaluated the effect of disaggregated public spending on economic development, for 10 selected Central and Eastern European countries using data extending from 1995 to 2015. Using the ARDL methodology, the research results showed that the research countries' public spending on education and health care has a positive effect on the economic development.

U.S. Okoye et al . (2019) analysed the relationship between aggregated and disaggregated government expenditure – and economic growth in an attempt to evaluate the degree to which

government spending affects production growth in Nigeria during the 1981–2017 period. Capital investment has a positive effect on economic development in Nigeria, they find. Table 1 summarises studies in favour of the positive impact on economic growth of government spending.

A. Shahid et al .(2013) looked at the effect of government spending on Pakistan's economic growth during the 1972 to 2009 period. They further divide government spending into development expenditure and components of current expenditure. Using an autoregressive distributed lag model (ARDL) the results showed that current spending in Pakistan does not contribute to economic growth.

T. WithEgbetundeand I.O. Fasanya (2013) empirically analysed the effect of public spending on Nigeria's economic development, based on data from the 1970 to 2010 annual time series. Government spending was further broken down into two categories, cash, and recurring expenditure. Using the ARDL estimation techniques, the study revealed that total government spending had a marginal effect on Nigerian economic development.

G.A. For the period from 1970 to 2014, Hasnul (2015) put the relationship between government spending and economic growth in Malaysiaat the test. Government spending was, on the one hand, further disaggregated into government operating and growth expenditure. On the other hand, government spending was divided according to the sector to which the money was distributed. Using an OLS technique, the study results verified that operating government spending and spending on the education, security, and health care sectors had no effect on Malaysia's economic development.

2.2 NEGATIVE IMPACT

H. That. Ndambiri et al. (2012) examined economic growth determinants in a panel of 19 sub-Saharan African countries between 1982 and 2000. The variables included in this model included public spending. Using the Generalized Method of Moments (GMM), the results of the study show that government spending sampling leads to negative economic growth in the study countries.

O.F. Altunkand c. Aiden (2013) used data from 1995–2011 to examine the relationship between government spending and economic growth in the three countries - Turkey, Romania and Bulgaria. The main focus of the study was to establish whether the relationship between these two variables is linear or vertical; And to find the best level of government spending in each of

the countries studied. Using ARDL's testing approach, the experimental findings of the study found that in study countries, the level of government spending has exceeded the optimum level, therefore lower than the desired economic growth rate.

A.G. Hasnul (2015) tested the relationship between government spending and economic growth in Malaysia for the period from 1970 to 2014. On the one hand, government spending was separated into government operating and development spending. On the other hand, government expenditures were divided on the basis of the area in which expenditures are allocated. Using an OLS technique, the results revealed the existence of a negative correlation between government spending and economic growth in the study country. The results of the study further confirm that government spending on the development category and the housing sector also has a negative impact on economic growth in Malaysia.

B.Y.D. Guangdong and W.M. Muturi (2016) examined the relationship and dynamic interactions between government spending and economic growth in South Sudan from 2006 to 2014. However, government spending was divided into different components. To analyze the data, including the random effect, using the regression model for panel data, the findings show that the study of public spending on the social services sector had a negative impact on economic growth in the country.

T.G. Chirava and NM Odhiambo (2016) conducted a study in South Africa to empirically determine the long-term drivers of economic growth during the period 1970 to 2013. Using ARDL technology, the results of the study showed a significant reduction in government spending. It has a negative impact on South Africa's economic growth in the short and long term.

M.P. Sáez et al. (2017) studied the relationship between government spending and economic growth in EU countries using data from 1994 to 2012. Using panel data techniques, the results of the study revealed that while the relationship between government spending and economic growth may be positive or negative, depending on the countries included in the sample, depending on the duration of the estimate and the variables used to proxy public sector size, government spending It has a negative impact on economic development in the countries of the European Union.

In 2018, de lupu et al. (2018) examined the impact of public spending on economic growth in 10 selected Central and Eastern European countries during 1995-2015. Public spending was divided into 10 different categories. The results, based on ARDL estimating techniques, show that the

study of general spending on defense, economic affairs, general public services and social welfare has a negative impact on economic growth in countries.

2.3 INSIGNIFICANT IMPACT

S. Taban (2010) re-examined the link between government spending and economic growth for the Turkish economy, using quarterly data from 1987: Q1 to 2006: Q4. Various proxies were used to capture government expenditure - total government expenditure, share of government consumption expenditure in GDP, government investment expenditure in GDP and government consumption expenditure in GDP ratio. Based on ARDL’s approach to testing, the results of the study show that there is no significant relationship between government spending and economic growth in Turkey when government spending is outpaced by government spending.

Like this. Wahab (2011) used a two-pronged approach to examine the impact of both unified and dissenting government spending on economic growth - a sample of government spending in 97 developing and developed countries during the period 1960-2004; And other samples for numerous government expenditures in 32 countries using 1980-2000 data. Based on the Model Dell specifications of symmetry and asymmetry, the study found that there was no significant output growth effect in government consumption spending.

a. Shahid et al. (2013) examined the impact of government spending on economic growth in Pakistan from 1972 to 2009. They divide government spending into development spending and current spending. Using the Ore Toregrav Distributed Leg (ARDL) model, the results show that current spending in Pakistan does not contribute to economic growth.

T. Egbetunde and I.O. Fasnya (2013) conducted an influential analysis of the impact of public spending on economic growth in Nigeria based on data from the annual time range from 1970 to 2010. Using ARDL’s predictive techniques, the President revealed that total government spending has had a negligible impact on economic growth in Nigeria.

A.G. Hasnul (2015) tested the relationship between government spending and economic growth in Malaysia from 1970 to 2014. On the one hand, government spending and government management and development spending were separated. On the other hand, government expenditure was divided on the basis of the area in which the expenditure was allocated. Using OLS technology, the results of the study confirmed that government, government spending and spending on the education, defense and healthcare sectors have no impact on economic growth in Malaysia.

CONCLUSION

Based on this study it is seen that what emerged prominently from the literature review exercise was that the impact on economic growth from government spending was not definite. It ranged from positive to negative, and had no impact on everything. While from a theoretical point of view the first two possibilities were the only possible outcome, all three outcomes found empirical support. The study also found that the impact of government spending on economic growth varied greatly depending on the country of study, the methodology used, the proxy for government spending and the period of study under consideration. This review has also shown that most studies evaluating the effect of government spending on economic growth – whether aggregated or disaggregated – have over-relying on a panel data analysis, particularly in the earlier studies. However, time-series-based methodologies have gained popularity in the recent past – which is commendable because methodologies of the time-series have country-specific performance.

This study has also revealed that as economists become desperate to conclude the debate about government spending-economic growth, they are gradually disaggregating government spending into different components and checking each component's effect on economic growth. However, the procedure has not been able to move the debate closer to its end, since the findings from such research still vary widely. While the effect of government spending on economic growth has been found to be inconclusive, the scale is tilting towards a positive impact based on the studies examined. Of all the studies analysed, only eight studies discovered that government spending had no substantial effect on economic development. There was evidence from seventeen studies that government spending is not good for economic growth. Most of the studies, 21 of them, have attested to the positive impact of government spending on economic growth. Based on the study results, although it is not entirely acceptable to hypothesise that government spending has a positive impact on economic growth, it can be largely accepted.

The policy implication of these results is that there is a greater chance that the impact of government expenditure will contribute to real-sector growth, particularly when spending is on growth-enhancing activities such as domestic public investment that crowd into private investment – such as targeted development of economic infrastructure. Specific research on the impact of government spending on economic growth is however recommended for tailor-made results and accurate policy direction and implementation for country-specific outcomes.

Although this analysis takes into account all applicable studies on the impact of public expenditure on economic growth, future studies can benefit from splitting public expenditure not social and economic expenditure and explicitly examine the effect on economic growth of each form of government expenditure. It would be interesting to note if the outcomes vary so much or if they will be more or less the same for each category of government spending.

References

- Alexiou, C. (2009). Government Spending and Economic Growth: Econometric Evidence from the South Eastern Europe (SEE). Journal of Economic and Social Research, 11 (1), 1–16. DOI: 10.1130/0091-7613(1974)2<41.
- Al-Fawwaz, T.M. (2016). The impact of government expenditures on economic growth in Jordan (1980–2013). International Business Research, 9 (1), 99–105. DOI: 10.5539/ibr. v9n1p99
- Alshahrani, S., Alsadiq, A. (2014). Economic growth and government spending in Saudi Arabia: An empirical investigation. IMF Working Paper WP/14/3. International Monetary Fund. DOI: 10.5089/9781484348796.001.
- Altunc, O.F., Aydın, C. (2013). The relationship between optimal size of government and eco-nomic growth: Empirical Evidence from Turkey, Romania and Bulgaria. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 92, 66–75. DOI: 10.1016/j.sbspro.2013.08.639.
- Aschauer, D.A. (2015). Is public expenditure productive? Journal of Monetary Economics, 23 (2), 177–200. DOI: 10.1016/0304-3932(89)90047-0.
- Asghari, R., Heidari, H. (2016). An investigation of the impact of size of the government on economic growth: Some new evidence from OECD-NEA Countries. Iranian Economic Review, 20 (1), 49–68. DOI: 10.22059/ier.2016.58278.
- Attari, M.I.J., Javed, A.Y. (2013). Inflation, Economic Growth and Government Expenditure of Pakistan: 1980–2010. Procedia Economics and Finance, 5, 58–67. DOI: 1016/S2212-5671(13)00010-5.
- Barro, R.J. (2015). Economic growth in a cross section of countries. NBER Working Paper, 3120. DOI: 10.1017/CBO9781107415324.004.
- Bose, N., Haque, M E., Osborn, D.R. (2007). Public expenditure and economic growth: A dis-aggregated analysis for developing countries. The Manchester School, 75 (5), 533–556. DOI: 10.1111/j.1467-9957.2007.01028.x.

- Butkiewicz, J.L., Yanikkaya, H. (2011). Institutions and the impact of government spend-ing on growth. Journal of Applied Economics, 14 (2), 319–341. DOI: 10.1016/S1514-0326(11)60017-2.
- Chirwa, T.G., Odhiambo, N.M. (2016). What Drives Long-Run Economic Growth? Empirical Evidence from South Africa. EconomiaInternazionale/International Economics, Camera di CommercioIndustriaArtigianatoAgricoltura di Genova, 69 (4), 429–456.
- Egbetunde, T., Fasanya, I.O. (2013). Public expenditure and economic growth in Nigeria: Evi-dence from auto-regressive distributed lag specification. Zagreb International Review of Economics & Business, 16 (1), 79–92.
- Friedman, M. (2010). If only the U.S. were as free as Hong Kong. Wall Street Journal, A14.
- Ghosh, S., Gregoriou, A. (2008). The composition of government spending and growth: is cur-rent or capital spending better? Oxford Economic Papers, 60 (3), 484–516. DOI: 10.1093/ oep/gpn005.
- Guandong, B.Y.D. and Muturi, W.M. (2016). The relationship between public expenditure and economic growth in south Sudan. International Journal of Economics, Commerce and Management, 4 (6), 235–259.
- Hasnul, A.G. (2015). The effects of government expenditure on economic growth: the case of Malaysia. MPRA Paper. Retrieved from: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/71254 (25.10.2018).
- Kimaro, E.L., Keong, C.C., Sea, L.L. (2017). Government Expenditure, Efficiency and Eco-nomic Growth: A Panel Analysis of Sub-Saharan African Low Income Countries. African Journal of Economic Review, V (II), 34–54.
- Leshoro, T.L.A. (2017). An empirical analysis of disaggregated government expenditure and economic growth in South Africa. UNISA Economic Research Working Paper Series. Working Paper 10/2017.
- Lowenberg, A.D. (2016). Neoclassical economics as a theory of politics and institutions. Cato Journal, 9 (3), 619–639.
- Lupu, D., Petrisor, M.B., Bercu, A., Tofan, M. (2018). The impact of public expenditures

on economic growth: A case study of Central and Eastern European countries. Emerging Markets Finance and Trade, 54 (3), 552–570. DOI: 10.1080/1540496X.2017.1419127.

- Ndambiri, H.K., Ritho, C., Ng'ang'a, S.I., Kubowon, P.C., Mairura, F.C., Nyangweso, P.M., Muiruri, E.M., Cherotwo, F.H. (2012). Determinants of economic growth in sub-Saharan Africa: A Panel DataApproach. International Journal of Economics and Management Sciences, 2 (2), 18–24.
- Nurudeen, A., Usman, A. (2010). Government expenditure and economic growth in Nigeria, 1970–2008: A disaggregated analysis. Business and Economics Journal, 4, 1–11.
- Okoye, L.U., Omankhanlen, A.E., Okoh, J.I., Urhie, E., Ahmed, A. (2019). Government expen-ditureand economic growth: The case of Nigeria. Proceedings of SOCIOINT 2019-6th In-ternational Conference on Education, Social Sciences and Humanities 24–26 June 2019. Istanbul, Turkey, 1184–1194.
- Ram, R. (2009). Government Size and Economic Growth: A New Framework and Some Evi-dence from Cross-Section and Time-Series Data. The American Economic Review, 76 (1), 191–203.
- Romer, P.M. (2009). Increasing returns and long-run growth. Journal of Political Economy, 94 (5), 1002–1037. DOI: 10.1086/261420.
- Sáez, M.P., Álvarez-García, S., Rodríguez, D.C. (2017). Government expenditure and economic growth in the European Union countries: New evidence. Bulletin of Geography. Socio-economic Series, 36, 127–133. DOI: 10.1515/bog-2017-0020.
- Schaltegger, C., Torgler, B. (2006). Growth effects of public expenditure on the state and local level: evidence from a sample of rich governments. Applied Economics, 38 (10), 1181– 1192. DOI: 10.1080/00036840500392334.
- Shahid, A., Rabbi, F., Hayat, U., Ali, N. (2013). The composition of public expenditures and economic growth: Evidence from Pakistan. International Journal of Social Economics, 40 (11), 1010–1022. DOI: 10.1108/IJSE-05-2012-0081.
- Taban, S. (2010). An Examination of the Government Spending and Economic Growth Nexus for Turkey Using Bound Test Approach. International Research Journal of Finance and Economics, 48, 184–193.
- Wahab, M. (2011). Asymmetric output growth effects of government spending: Cross-sectional and panel data evidence. International Review of Economics & Finance, 20 (4),

574–590. DOI: 10.1016/j.iref.2010.10.005.

- Yasin, M. (2000). Public Spending and Economic Growth: Empirical Investigation of Sub-Saharan Africa. Southwestern Economic Review, 59–68.

12

ડૉ. શાંતિભાઈ આચાર્યની સંપાદન ક્ષેત્રે પ્રદાનકીય કૃતિ 'હેંડો વાત માંડીયે'

જાદવ દિવ્યાબેન પ્રવિણભાઈ
પી.એચ.ડી.રીર્ચ રિસેર્ચ સ્કોલર
હેમચંદ્રાચાર્ય નોર્થ ગુજરાત યુનિવર્સીટી પાટણ

પ્રસ્તાવના :

ડૉ. શાંતિભાઈ આચાર્ય એ ગુજરાતી લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે હંમેશને માટે ચિરસ્મરણીય બની રહે તેવા ઉત્તમ સંશોધક-સંપાદક છે. તેમણે આપેલા ઉત્તમ પ્રદાન બદલ તેમની ગણના ઉચ્ચ સ્તરના વિદ્વાનોમાં પણ થતી જોવા મળે છે. ગુજરાત અને ઉત્તર ગુજરાતના લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે સંશોધક-સંપાદકોની હરોળમાં તે પ્રથમ પંક્તિમાં બિરાજમાન છે. એટલું જ નહીં, ગુજરાતી લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે સંશોધન-સંપાદન કરનાર ગણ્યા ગાંઠયા સંપાદકોમાં શાંતિભાઈ આચાર્ય જેવા ઉમદા સંશોધક-સંપાદકનું નામ સન્માન આદરથી લેવામાં આવે છે. બાળપણથી વિકટ પરિસ્થિતીઓ કઠીનાઇઓનો સામનો કરતાં આગળ વધીને પોતાના જીવનનો માર્ગ સ્વયં કંડારીને આગળ વધેલા એવા શાંતિભાઈ આચાર્ય એક ઉત્તમ ભાષાશાસ્ત્રીની પણ નામના મેળવી છે. શાંતિભાઈ આચાર્યએ આ વિસ્તારના ન હોવા છતાં ગુજરાત અને ઉત્તર ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશોમાં ફરી ફરીને, રખડીને એકલપંડે જ ક્ષેત્રકાર્ય કર્યું છે. તેમણે મેઘાણીથી ભિન્ન રીતે પોતાની સૂઝ અને સમજને પ્રભાવે એકત્રિત કરેલી માહિતીનો બારીકાઈથી અને ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરીને તથા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના માધ્યમે ભાષાવિજ્ઞાન, લોકસાહિત્ય અને આદિવાસી લોકસાહિત્યના ભાષા-બોલીને અનુરૂપ એવા ઉત્તમ ગ્રંથોને પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત કર્યા છે. તેમના આ ગ્રંથોને ભારતીય સર્જકો અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ પણ વખાણ્યા છે. એથી વિશેષ એવા ડૉ. પ્રબોધ પંડિત અને હ.યૂ. ભાયાણી જેવા મૂર્ધન્ય ભાષાશાસ્ત્રી અને લોકસાહિત્યના વિદ્વાનો ઉપરાંત મૂર્ધન્ય ભાષાવિજ્ઞાની ડૉ. સુનીતીકુમાર ચેટરજી, ડૉ. રાલ્ફ ટર્નર, ડૉ. ટી.એન. દવે, એમ.એમ. પાટગે, ડૉ. એમ.એ. મહેન્દળે, ડૉ. ઊર્મિ દેસાઇ જેવા સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ ડૉ. શાંતિભાઈ આચાર્યના કાર્યોને બિરદાવ્યા છે. એટલું જ નહીં તેમના આ ગ્રંથોને બિરદાવતા તેમણે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પણ માન-સન્માન મળેલા છે. આમ, ગુજરાતી સાહિત્યના પુરોધા, ઉત્તમ ભાષાશાસ્ત્રી અને સંનિષ્ઠ શિક્ષક એવા શાંતિભાઈ આચાર્યનું નામ લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે સદાય ઝળહળતું રહેશે.

લોકવાર્તાના સંપાદક : શાંતિભાઈ આચાર્ય :

શાંતિભાઈ આચાર્ય લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે ઉત્તર ગુજરાતનાં આસપાસના વિસ્તારોમાં પ્રચલિત એવી લોકવાર્તાઓનો સંગ્રહ કરી તેને સંપાદિત કરી ઉત્તમ ગ્રંથો આપ્યા છે. જેની અહી ચર્ચા કરવામાં આવશે.

હેંડો વાત માંડીયે : (૧૯૯૦)

'હેંડો વાત માંડીયે' એ શાંતિભાઈ આચાર્યની લોકવાર્તાસંગ્રહ છે. ઇ.સ. ૧૯૯૦માં સંપાદિત પ્રસ્તુત સંપાદનગ્રંથ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીથી પ્રકાશિત થયેલો છે. સંપાદકે આ ગ્રંથમાં ઉત્તર ગુજરાતના સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા અને મહેસાણા જિલ્લાની આસપાસના વિસ્તારોમાં પ્રચલિત એવી લોકવાર્તાઓને સંપાદિત કરી મૂકી છે. અહીં સંપાદકે કોઈ એક જ્ઞાતિનો ઉલ્લેખ કરીને વાર્તાઓ આપી નથી. પરંતુ જે તે પ્રદેશના જે તે જ્ઞાતીના લોકો પાસેથી સાંભળીને ધ્વનિમુદ્રિત કરી મૂકી છે. શાંતિભાઈ આચાર્ય મૂળ જામનગરના વતની ઉત્તર ગુજરાતના વિસ્તારોથી બિલકુલ અજાણ હોવા છતાં પણ આ ક્ષેત્રે ના કહી શકાય એવું ગંજાવર કાર્ય કર્યું છે. શાંતિભાઈ પૂર્વના સમકાલીનોએ મેઘાણી ઢબે જ લોકવાર્તા-લોકકથાના સંપાદનો આપ્યા છે. પરંતુ શાંતિભાઈએ સંપાદકોના ગાડરીયા પ્રવાહમાં ના તણાતાં એકદમ ભિન્ન પ્રકારની વાર્તાઓ આપી છે. જે આ સંપાદનમાંથી પસાર થતાં એનો ખ્યાલ આવે છે.

શાંતિભાઈ આચાર્યને ઇ.સ. ૧૯૭૫માં 'ઉત્તર ગુજરાતનાં વાડગમય સ્વરૂપનું ભાષાશાસ્ત્રીય અધ્યયન' નામે યુ.જી.સી.માંથી સંશોધન પ્રોજેકટની મંજૂરી મળેલી અને આ પ્રોજેકટ તેમણે 1979માં પૂરો કર્યો હતો. આ પ્રોજેકટ દરમિયાન તેમણે ઉત્તર ગુજરાતની બોલીના અભ્યાસ માટે ભાષાના કેટલાક નમૂનાની જરૂર હતી. એ માટે તેમણે ઉત્તર ગુજરાતનાં સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા અને મહેસાણા જિલ્લામાંથી 28 જેટલા કેન્દ્રો નક્કી કર્યા. તેમાં સાબરકાંઠાના કલાણા (મેઘરજ)બાયડ, પહાડપુર(મોડાસા), નવા(પ્રાંતિજ), નવા(હિંમતનગર), નાંડોઝ(ભીલોડા) અને ખેડબ્રહ્મામાં એમ સાત કેન્દ્રો, તો બનાસકાંઠામાં ઇકબાલગઢ(પાલનપુર), મડાણા(ગઢ), ઝેરડા(ડીસા), નેનાવા (ધાનેરા), સૂઈગામ(વાવ), આગડવાડ(થરાદ), ફૂવાળા(દીઓદર), કોરડા(વારાહી), જજામ(શિહોરી) ના નવ કેન્દ્રો. તો વળી મહેસાણા જિલ્લાના ચંદુર(સમી), ચાંદણકી(ચાણસ્મા), રોડા(હારીજ), સાગોડિયા(પાટણ), સતલાસણા(ખેરાલુ), ઉમતા(વિસનગર), લાડોલ(વિજાપુર), બાપુપુરા(વિજાપુર), હેડુચારાજ(મહેસાણા), ઢોડિયા(કડી), જામલા(કલોલ) વગેરે વિસ્તારોમાં ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન મળેલી એવી લોકવાર્યાઓને એકત્રિત કરી એને ટેપરેકોર્ડરના માધ્યમે કેસેટમાં ધ્વનિમુદ્રિત કરી લિપિબધ્ધ કરી આપી છે.

શાંતિભાઈ આચાર્ય આપેલ 'હેંડો વાત માંડીયે' એ શીર્ષક સર્વથા યોગ્ય અને ઉપયુક્ત છે. સંપાદકના જણાવ્યા અનુસાર 'ઉત્તર ગુજરાતમાં સમગ્રતયા વાર્તા કહેવાની પ્રવૃત્તિ કરવા માટે 'વાત

માંડવી' શબ્દસમૂહ પ્રચલિત છે. આ અર્થમાં અહીં આપેલી પ્રત્યેક કથા તે એક 'વાત' છે. આથી અહીં આ લોકોમાં પ્રચલિત અને તેમાંના જ કોઈ એકે કહેલી કથા અહીં 'વાત' તરીકે ઓળખાવી છે. સંપાદકે અહીં ઉત્તર ગુજરાતની લોકસાંસ્કૃતિને અનુરૂપ રૂઢ થઇ ગયેલા એવા શબ્દનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. જેથી કરીને જે તે અભ્યાસુને એને સમજવામાં ઉપકારક બની શકે.

પ્રસ્તુત સંપાદનગ્રંથમાં સંપાદિત લોકવાર્તાઓમાં સાબરકાંઠા જીલ્લામાંથી દસ, બનાસકાંઠા જિલ્લામાંથી પંદર અને મહેસાણા જિલ્લામાંથી અઢાર એમ કુલ મળી 43 લોકવાર્તાઓ સંપાદક પાસેથી મળી આવે છે. આ લોકવાર્તાઓ તો આડપેદાશ છે. તેમનું લોકવાર્તાઓ આપવાનું કોઈ પ્રયોજન નહોતું. આ તો ભાષાના નમૂના માટે જે તે ભાષક પાસેથી આ લોકવાર્તાઓ મેળવીને ધ્વનિમુદ્રિત કરેલી તે વાર્તાઓ તે 'હેંડો વાત માંડીયે.' ત્રણ જુદા જુદા જિલ્લાઓમાંથી મેળવેલી લોકવાર્તાઓ કદની દૃષ્ટિએ એક પરિચ્છેદથી માંડી અને સોળ પૃષ્ઠો સુધી વિસ્તરેલી છે. સાબરકાંઠા જિલ્લામાંથી મેળવેલી દસ લોકવાર્તાઓમાં 'વેંતિયો', 'વેણની વાત', 'ન બોલ્યામાં નવ ગુણ', 'રામ રાખે એને', 'જાતબન્ધી પટેલ અને પરિવાર', 'માણસ અને પશુ', 'ટોપીયો', 'મેનતના ફળ', 'અળખામણીનો કુંવર', 'ગોવાળીયાનું આસન' વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ દશ વારતાઓમાંની પાંચ સરેરાશ પાંચ પાનાની, જ્યારે બાકીની ચાર થી દોઢ પાનાની અને એક આઠ લીટીની છે. આ વારતાઓના કથાનક ચાલાકી મૌનનો મહિમા, વચનની ટેક, ઈશ્વરનો મહિમા, શ્રમનો મહિમા, સાચો ન્યાય, ખાનદાની વગેરે જેવા ગુણોને રજૂ કરે છે. એ પછી બનાસકાંઠા જિલ્લામાંથી મેળવેલ પંદર વારતાઓમાં – 'લોભે લાખ જાય', 'શિયાળભાઈ', 'ખોડીયો બાદસા', 'તોડો જોષી', 'ભલો ને ભૂંડો', 'ભામણ અને ભ્રામણી', 'વાલીવાઢ', 'ચાર ભાઈબંધ', 'નવાળો ઠાકોર', 'માણી રાણી', 'ભ્રામણ અને સાત ભૂત', 'વાણીયણ', 'હસફૂળની હંસાવાળી', 'ચૌદમી વિદ્યા', વગેરેને સંપાદિત કરવામાં આવી છે. અહીં પ્રસ્તુત વારતાઓમાં 'ચૌદમી વિદ્યા' એ સોળ પાનાની, 'હંસફૂળની હંસાવાળી' એ દસ પાનાની, 'ચાર ભાઈબંધ' પાંચ પાનાની, 'વાણીયણ' એ માત્ર એક પરિચ્છેદમાં પૂરી થતી વાત છે. બાકી બાર વાતો આશરે ત્રણ પાનાની જોવા મળે છે. 'ચાર ભાઈબંધ', 'નવાળો ઠાકોર', 'માણી –રાણી', 'ભ્રામણ અને ભ્રામણી', 'ભ્રામણ ને સાત ભૂત', 'હંસફૂળની હંસાવાળી' ઈત્યાદી વાર્તાઓમાં માનવ પોતાની શક્તિના બળે કેવું અને કેટલું મેળવી શકે તેનું નિરૂપણ થયેલું છે. એ પછીની 'વાણિયણ' અને 'ચૌદમી વિદ્યા' એ સ્ત્રી ચરિત્રનું નિરૂપણ કરતી વારતાઓ છે. 'લોભે લાખ જાય', અને 'ભલો ને ભૂન્ડી' એ ઉપદેશપ્રધાન વારતાઓ છે. 'શિયાળભાઈ' ની વારતા ચતુરાઈને આધારે રચાયેલી છે. તો 'વાલીવધ' રામાયણના પ્રસંગને અનુસરતું કથાનક છે. તો વળી મહેસાણા જિલ્લાની અઢાર વારતાઓમાં 'જટો હલકારો', 'ભઈ', 'કુલવંતી', 'ઘરનો રોટલો બાયર સે', 'એક મેલીને બે પડાવા', 'માં બળે ને સોડી સડે સે', 'બે

બેનો', 'ડીસાનો વાઘ નોણી ગ્યો', 'દેડકા ભાઈની જોન', 'ખાડો ખોદે તે પાડે', 'બઇરો', 'ભગવાનની માયા', 'અણમાનીતો છોકરો', 'બત્રીસલખાણો કુંવર', 'ગોમડીયો છોકરો', 'વોણિયણ', 'જી આપે પણ દૂધ ના આપે' વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં પ્રસ્તુત અઢાર વારતાઓમાં 'વોણીયણ', 'ભઇ કુલવંતી', 'ખોદે તે પડે', 'ગોમડીયો છોકરો', 'જટો હલકારો' વગેરે વાર્તાઓ મોટી છે અને બાકી બધી જ વાર્તાઓ સરેરાશ પચાસ ટકા પાનાં રોકે છે. અને બાકીની બાર વાતો તો સરેરાશ માંડ બે પાનાની ગણી શકાય. આગળની સાતેય વાર્તાઓમાં શૌર્ય, બુદ્ધિ વિશાળ દિલ, ચતુરાઇ આદિ જેવા ગુણો જોવા મળે છે. તો 'ભઇ' અને 'ખોદે તે પડે' એ સ્ત્રી ચરિત્રને વર્ણવતી વારતાઓ છે. 'ઘરનો રોટલો બાયર સે' અને 'દેડકાભાઈની જોન' એ બંને વારતાઓ ઉપદેશ પ્રધાન છે. આ બંને વરતાઓમાંથી સારો એવો બોધપાઠ, શીખામણ અને ઉપદેશ મળી રહે છે. 'ભગવાનની માયા'માં નસીબની મહત્તા, તો વળી 'જી આપે પણ દૂધ ન આપે' વારતા જાતિ સ્વભાવનું નિરૂપણ કરે છે. 'બે બેનો' વારતામાં અપરમાના ત્રાસને કારણે ઘરેથી ભાગી છોટેલી છૂટેલી બે બહેનો રાજકુમારોને પરણી રાજકુટુંબમાં જઇ સુખી થાય છે. 'બઇરો' વારતામાં કુસંપની ભાવના જોવા મળે છે. 'અણમાનીતો છોકરો' એ બુદ્ધિચાતુર્યનું નિરૂપણ કરતી વારતા છે. 'એક મેલી ને બે પડાવા', 'માં બળે ને સોડી સડેસે' એ બંને ઉખાણાં સંદર્ભે રજૂ થયેલી વારતાઓ છે. આમ, આ 43 વારતાઓમાં જુદા જુદા વિષયોનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. અહીં પ્રસ્તુત દરેક વારતામાંથી પસાર થતા દરેક વારતા મનને ગમી જાય છે તથા જે તે વારતામાં રહેલું રસનું તત્ત્વ તે વાચકવર્ગને આકર્ષે છે. સંપાદકે જે તે વારતાને તેની મૂળ બોલી અનુરૂપ પ્રયોજી છે. તેમાં ક્યાંય પણ કોઈ પણ સુધારો કે વધારો કર્યો નથી. એમાં જરૂર જણાઇ તો કેટલાક નવા સંકેતો કલ્પી-ચિન્હો દ્વારા મૂળ પાઠ પકડ્યો છે. આપણે ત્યાં આ રીતે મૂળ પાઠ લિપિબદ્ધ કરવાની કામગીરી પ્રથમવાર થઈ તે પણ શાંતિભાઈ આચાર્ય દ્વારા એ વિષે ડૉ. ભાયાણી સાહેબ લખે છે કે,

"પહેલી જ વાર ડૉ. આચાર્ય મૂળની ભાષા, મૂળની વાણીને યથાતય જાળવતો પાઠ પ્રાપ્ત કર્યો છે. અને તેને મૂળવત રજૂ કર્યો છે. આ કથાઓની શૈલીની તાજગી તથા બળ તેમાં ધબકતા લોકજીવનને અને લોકભાવના કશી ભેળશેળ વિના આપણને મળે છે."

સંપાદકે અહીં ઉત્તર ગુજરાતનાં જિલ્લાઓના જે તે કેન્દ્રોમાંથી વારતાઓ મેળવીને ધ્વનિમુદ્રિત કરી આપી છે. જે સંપાદનની સજ્જતાનો પરિચય કરાવે છે. પરંતુ સંપાદકે ઉત્તર ગુજરાતનાં ઉત્તર-પૂર્વ વિસ્તારોમાં વસતી ડુંગરી ભીલ ગરાસિયા પ્રજાને અનુલક્ષીને વારતાઓ આપી છે. એટલે કે ઉત્તર ગુજરાતનાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના મેઘરજ અને ભીલોડા જેવા વિસ્તારોમાં મહદંશે ડુંગરી ગરાસિયા પ્રજા વસે છે અને આ પ્રજા છેક છોટાઉદેપુરના પટ્ટા સુધી વિસ્તરેલી છે. સંપાદકે આ બંને વિસ્તારોમાંથી કેટલીક વારતાઓ મેળવી છે તે વાત સાચી. પરંતુ તેમાં ડુંગરી

ગરાસિયા બોલીના ક્યાંય છાંટ પણ જોવા મળતી નથી. તે અભ્યાસીઓને ખટકે છે. પરંતુ તેમ છતાં પણ તેમણે વારતાઓ મેળવવા માટે કરેલા અથાક પ્રયત્નને નકારી શકાય નહીં અને એમના આ સંપાદન ગ્રંથની મૂડી ઓછું આંકી શકાય નહીં.

ઉપસંહાર :

આમ, પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં ભાષાવિજ્ઞાન અને બોલીવિજ્ઞાનના ગહન અભ્યાસુ એવા શાંતિભાઈ આચાર્યનો સુપેરે પરિચય મળી રહે છે. શાંતિભાઈ આચાર્યનું લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે પ્રદાન આપવાનું કોઈ પ્રયોજન નહોતું. પરંતુ બોલીવિજ્ઞાનના અભ્યાસને કારણે તેમણે લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે મને-ક-મને પણ જોડાવું જ પડે છે. શાંતિભાઈ આચાર્ય એ સાહિત્ય જગતના ઉત્તમ ભાષાશાસ્ત્રી છે. એટલે કે તેઓ મૂળે ભાષાવિજ્ઞાન-બોલીવિજ્ઞાનના માણસ. એથી ઉત્તર ગુજરાતની બોલીઓનો અભ્યાસ કરવા અર્થે તેમણે લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે ડગ ભર્યા છે. પરંતુ તેમ છતાં પણ લોકકથા વિષયક શુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય ગ્રંથો તેમની પાસેથી મળે છે. જે ગુજરાતી સાહિત્ય જાગૃતતા માટે સદાય વિસ્મરણીય બની રહે તેવા છે. એમના આ ગ્રંથો ભવિષ્યના સંશોધકો-સંપાદકો માટે પ્રેરણા પૂરી પાડે તેવા છે. જે લોકસાહિત્યના અભ્યાસુઓને શાસ્ત્રીય અને પદ્ધતિસર સંશોધન-સંપાદન કેવી રીતે કરવું તેની માહિતી પૂરી પાડે છે. અથવા તો એમ પણ કહી શકાય કે ગુજરાતી લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે યોગ્ય રીતે શાસ્ત્રીય અને પદ્ધતિસર સંશોધન-સંપાદન કરવાની નવી દિશા ખોલી આપનાર એ શાંતિભાઈ આચાર્ય છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ :

1. 'હેંડો વાત માંડીયે', સં. : શાંતિભાઇ આચાર્ય,પ્રકાશક :ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, આવૃતિ : 1990.
2. લોકસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ (અનુભવ અને અભ્યાસ) લે. જયમલ્લ પરમાર.
3. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ –ગ્રંથ-4,બી.આ. સં. રમણા સોની.
4. લોકસાહિત્ય : તત્ત્વદર્શન અને મૂલ્યાંકન,જય્મલ્લ પરમાર (સં. ડૉ. બળવંત જાની)

13

COVID-19 AND ITS IMPACT ON ECONOMY

Dr. Vinod G. Meena
Assistant Professor
Department of Economics
L.D Arts College, Ahmedabad

ABSTRACT

The world has witnessed a destructive pandemic-Covid-19, has infected people of 185 countries. It has left business and many other activities around the world counting the cost. The recent survey exposes the figures and data which suggest a deep impact on many developing countries and developed countries too. Since, the major business is suffering loss while many particular business firms turned the table in their favour. The exploration of new venture begun already for many new and existing firms. The paper focus on both the side of the coin and clearly prove, 'one country's loss is another country gain'.

Keywords: corona outbreak, effects, world economy, Indian economy, new venture.

Introduction

The global pandemic corona virus is already reorienting the relationship to the government and the outside world. Generally such pandemic turns economy into the recessionary or slowdown phase. More particularly this leads in two major results: a) demand shock b) supply shock. The consumer of the effected nation wills to spend money and even the supply side is fairly strong, still this rare situation fails to connect consumer with the market.

Concerning, the major impacted areas such as GDP, Employment and International trade. Has revealed one of the most unexpected data in decades. Reports by UN Department of economy and social affairs uncertain the fact of disruption of global supply chain and international trade, as more than 100 countries closing national borders in past months. The continuation of the same scenario for some more months could contract the world economy by 0.9% in current financial year.

Comparison of Covid-19 and other pandemic

The history has witnessed many such outbreaks, possibly a major hurdle for the economy such as SARS provide the data of the **SPANISH FLU of** year 1918 and it's after economic shocks. Global influenza, 1918 killed 40 Million people worldwide. Black Death of 14th century roughly killed the 60 Million people. Ebola (2013-2016) of Africa led about 11,300 deaths.

But, the current situation of the recent corona outbreak is way different than the other outbreaks as the problems are much more challenging. Such as, the nature of Global pandemic. Interest rates are historical lows, much integrated world, crises of the generating spill over effect

throughout supply chains and the un-ignorable concern- destruction of simultaneous demand and supply.

Covid outbreak- Not same for everyone.

One country's loss is another country's gain. Considering the same, the paper focus on the new ventures and the expansion of many business during this corona outbreak. Despite the dump of thousands of areas and millions of jobs some important sectors managed to turn the table in their favour and multiplied the turnovers within the limited time period and fulfilled the crucial ends.

Medical services

- ***Chemical industry***

The general theme and the basuc idea of any comoany is to earn the maximum possible profit, for the same the workers are the key factors and during the slowdown to motivate and utilise the maximum, the western companies adopted the Mental idea and provided the professional psychological support to the workers.

Eyeing over the sales section, the arise in Short term and Long term were observed. The boom in department of Disinfectants, PPE, masks, Antiseptics, gloves are categorised under short term demand.

Cleaning products market jumped from 10% to 36% in the global market. Indian chemical makers gained from 2% to 17% and the future gains are suggested by Gautam Duggad, head of Research of Institutional equities. Chemical industries enlarged the market upto 80,000+ commercial products with the sum of over $163 Billions.

The ongoing news and psychological creation of prejudice even aims at biusting the impression of China in the international market and rely of many countries over India, ' Hardlook on China'.

Representatives of Indian Chemical Council highlight some steps, the government must take to boost the sector such ass the bilateral trade may lead in expansion up to $30Billion a year.

- ***Sanitizer***

The most widely used commodity during the recent panademic is sanitizers. The demand of the Sanitizer is continusely surging around the globe with 60+ countries.

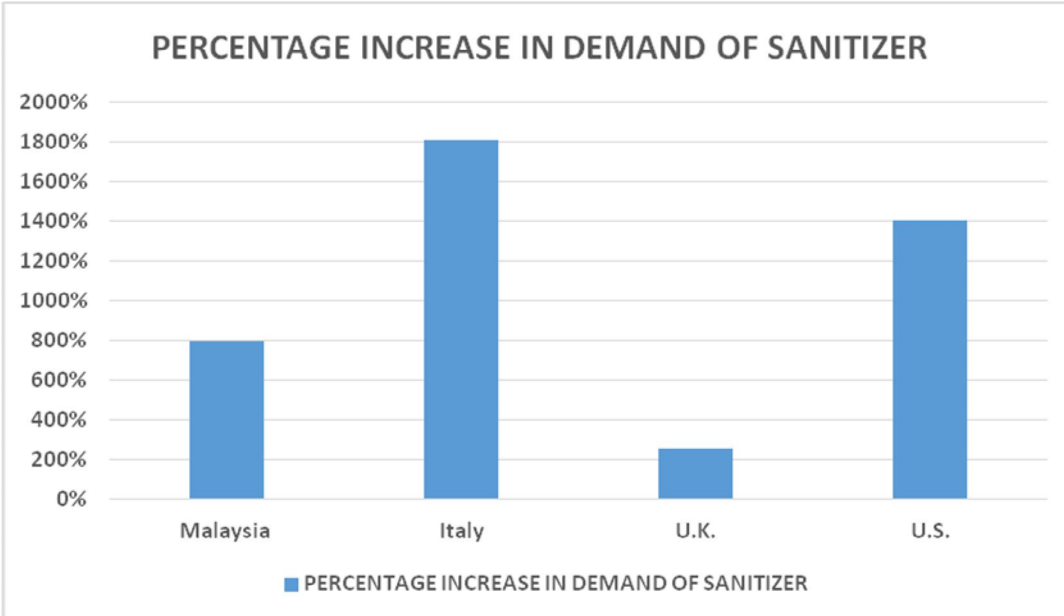

Health experts have repeatedly urged public to practise good hygiene. The W.H.O. advises washing hands regularly and thoroughly with soap and water or an alcohol sanitizers.

Mask

The protective gear- mask for the medical workers and people of the effected countries, is the key profit making attraction for the businessman due to the corona outbreak. Within a short span of the time, it made the society realise the crucial importance of masks. Since the demand of it witnessed a great boost, the supply failed to go hand in hand during the initial period of time. But within few weeks the industrialists managed to expand the supply and meet the ends of society. The recent study found the key points, when the supply shortages prevail in the market, the government and centre of disease control urged the healthy people to not wear masks leaded in the excess burst in covid 19 victims.

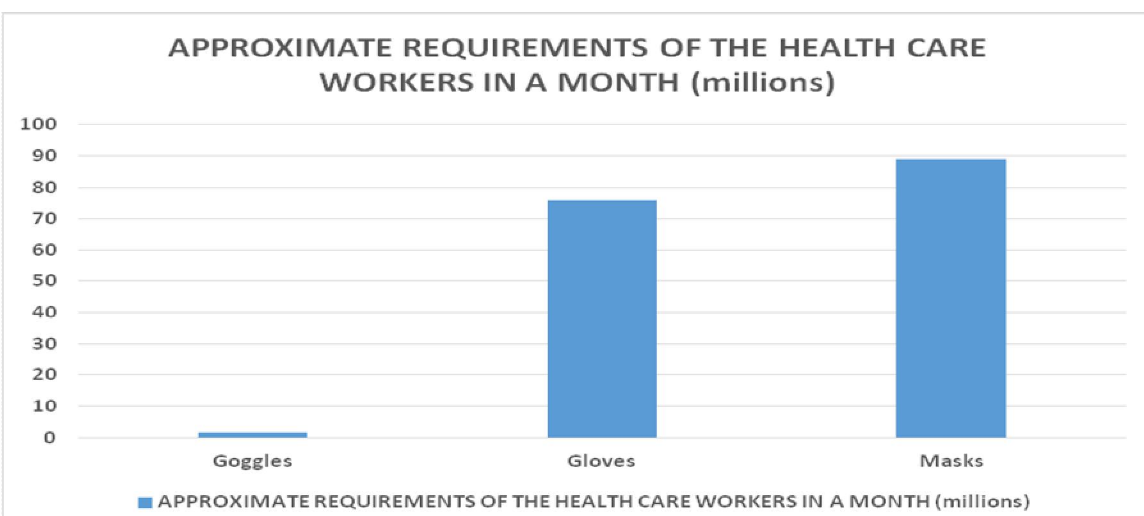

- *Grocery*

Despite the less relevance, the grocery sector also revealed quite changed data and figure during the covid 19 period. According to the McKinsey report, the grocery purchase had the growth of 53% while the restaurant orders 11%.

The psychological factor provided by the McKinsey report suggest that around 29% shoppers have shown an intent to go back to their old neighbourhood grocery stores while the others continued their faith in other sources. With the same surge, the super market witnessed the rise in 8% of shoppers.

Breaking down the demand.

The survey shows the preference is widely ggiven to the hygiene products. The availablilty of the hygiene products at the stores has been the first preference of over 50% of customers. Secondarily, the important factors that will determine store selection over the upcoming period would be the stable availability of

- Fresh food – 39%
- Store location- 39%.

NEW VENTURE

The corona virus outbreak created a better platform many existing industries and new platform for quite a few new industries.

- According to the report by Arvind Medriatta, CEO of Metro Cash and Carry- the consumers are willing to go out and try new products. Around 65% of the consumers shifted to the new brand.

ONLINE SHOPPING

U.S.

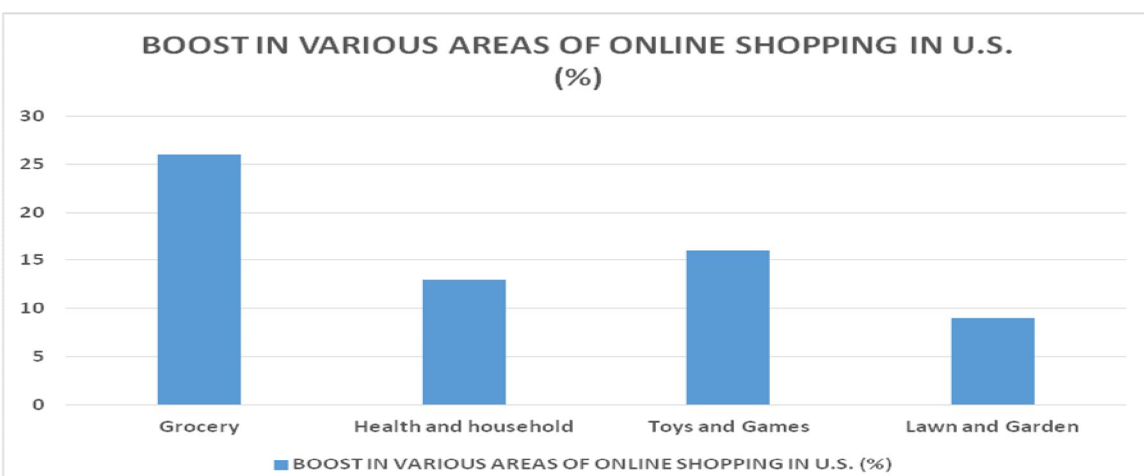

Germany

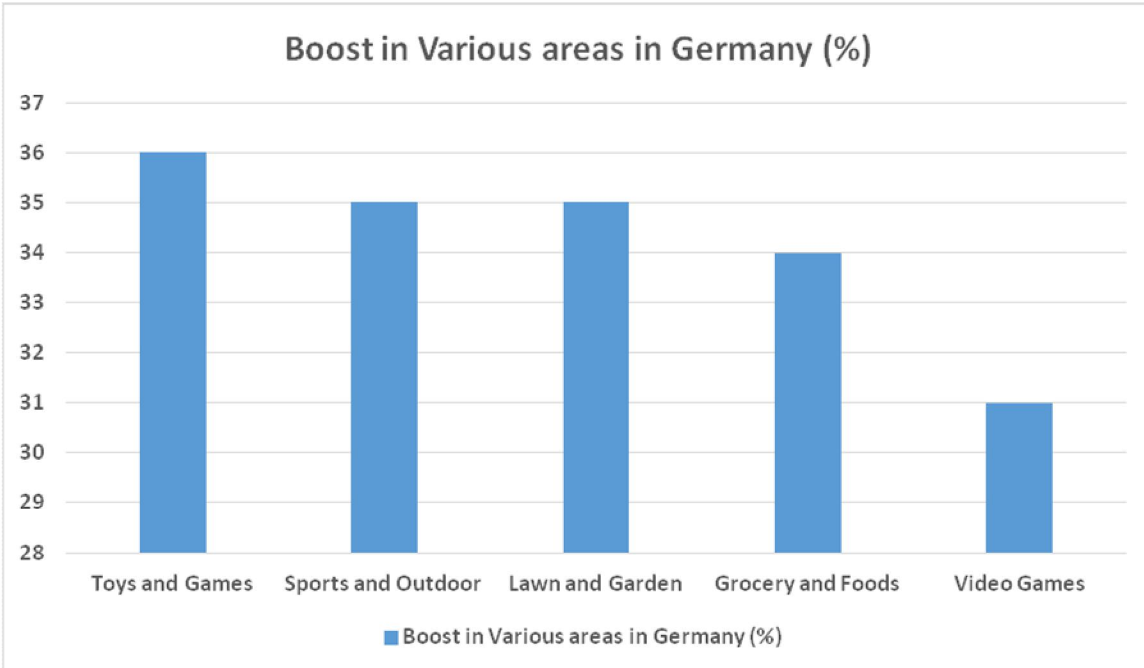

Italy

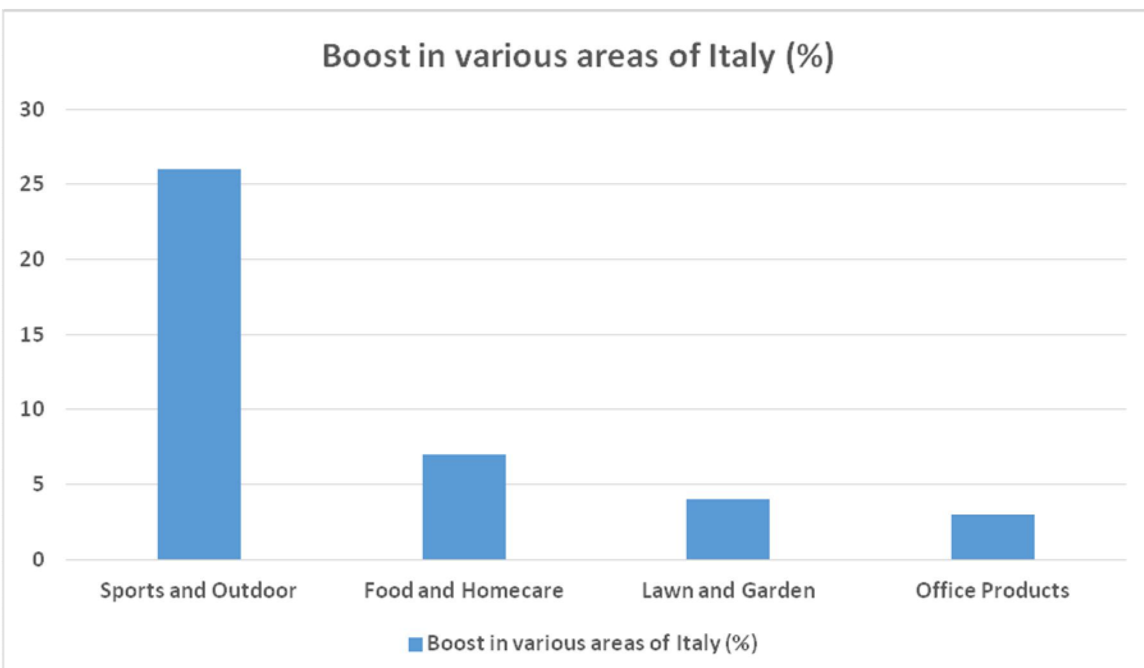

Game industry

The outbreak has left almost each and every age group to engage much on the mobile phones. With this relevance the boost in the engagement of mobile activities has peaked high. The world

gaming market forcast to mount around $159 Billion at the end of 2020, says webforum, which is four times of 2019.

In India, since the very first month of the nation wide lockdown, the gaming saw a 41% increase in time spent. According to the esports platform, the registered hiked in daily users jumped from 12000-15000 to 40000-50000. Another platform, Paytm first games witnessed increase of 3times and 200% increase in the user base platform with 75000 new users joining dai;y.

Event management area

The postpones and cancellation of the events observed much since the coronavirus outbreak in corporate, lieaure, entertainment, sports etc. the data released by the top event management companies sums up to thousands of crores. Since the indian events are concerned the awards such as IIFA, MWC all events are cancelled during this year. The expected lose is 20,000 crore in Q1 of FY21, according to financial express.

Despite the alternate option of the virtual events, online events, the data reveals its uncopatibilty to go hand in hand with the on ground events. It generates just one third of the total amount in comparision to the offline events.

Flower business

The least categorised business is the flower business. Corona virus is not just fatal to humans but also sucked the life of flower industry. Considering the relevant factors such as less events, functions, etc. it has leaded in a drastic drop of the demand for flowers, the estimated loss is more than 8.5 billion, according to trtworld reports.

In Banglore, India more than 2000 flouriculturist have suffered a huge loss estimated to be more than 360 croeres. India's Flouriculture association revealed the drastic update that, "forget profit, even the cost of land tilling and fertilizers could not be recouped."

Tourism and hotel Industry

The corona virus outbreak hasn't left any industry unscathed. The banned on the large gathering left the occupancy levels of the hotels and tourists industry neared zero. On of the most important and the major source of revenue for the government is the tourism and hotel Industry. The report by HVS and Anarock suggest the whopping business loss of this industry upto 90,000 crore in this financial year. This loss is 57% more than the pevious year.

The hotrl assoscistion of india , reveaed the loss of 4 crore jobs. The reports by Credit rating agency showed confidence in the shut down of large number of hotels permanently. The chances of the recovery and normalcy can be expected 3-4 quarters later.

Transportation industry

In every nation there exist both public and private trasnporttion services. Since the india is concerned all the means of transport are suffering heavy losses due to lmited operability. The data suggest that the freight trains are plying at about 60% of their actual capacity. It is estimated that the Indian railways will lose around 12500 crore in the upcoming months, report by Moneycontrol.

Since the Indian aviation is concerned, the expected loss is around 3.6 Million dollars, report by Khindu,2020. The challenging situation may arise of excess traffic due to the preference of owning vehicle, separate mean of transportation in order to maintain social distance.

The long term solution can be major step by government to invest in increasing the capacity of the public transport. It will step, hand in hand with the increasing employment, creating space for market and affordable charge for transportation.

Insurance industries

The alarming situation of the serious outbreak shrunk the mind of people around the globe and focused the tendency to buy the health insurance. In the initial period of the outbreak in India, it has been hit by around 30% and 15% of March and April, respectively. Since India is now among the worst hit nation, there are few challenges faced by the insurance companies such as, claim payout and liquidity, Product development, reserves requirement.

Despite the changes in polices and major steps by experts, this pandemic has remained challenging for the health insurance industry. It is expected the health insurance to cushion the blow.

14

शैलेश मटियानी की कहानियों में कथोपकथनः-

डाक्टर अमरपाल सिंह रामप्रताप सिंह
असिस्टेंट शिक्षक बेसिल स्कूल बरोडा,
NCC officer 1 Gujarat air sqn baroda

कथोपकथन आधुनिक कहानी शिल्प का एक महत्वपूर्ण अंग है| कथोपकथन के माध्यम से कथानक सूत्र का विकास, चरित्र- चित्रण, अन्तद्वन्दो आदि अभिव्यक्ति होती हैं| कथोपकथन के माध्यम से वातावरण का निर्माण भी होता है| कथोपकथन में अनुकूलता, सरलता, रोचकता, तर्क संगतता, संक्षिप्तता, पात्रानुरुपता, भावानुरूपता, व स्वाभाविकता और सरलता आदि होने चाहिए| उनके संवाद रोचकता, स्वाभाविकता, पात्रानुरुपता व तर्कबद्वता जैसे गुणों से ओतप्रोत है| संवादों का स्वच्छ प्रयोग मटियानी जी ने नहीं किया है| कुछ संवादों कथानक को गति प्रदान करते हैं तो कुछ पात्रों का चारित्रिक उदघाटन करने में सहायक सिद्ध होते हैं| जैसे'रहमतुल्ला' कहानी में सूरदास का अधिकांश चित्रण संवादों के माध्यम से हुआ है-" मुसलमान की औलाद है तो क्या हुआ आखिर इंसान की ही औलाद तो है|बड़े- बडे पंडित लोग तो कुत्तों की औलाद को भी छूत नहीं मानते| तो क्या इंसान कुत्तो से भी गया गुजरा है|" तो कुछ संवाद पाठक के मन में कौतुहता उत्पन्न करके कहानी को पढ़ने के लिए आकर्षित करते हैं जैसे' हारा हुआ'कहानी के शुरूआत के संवाद ही पाठक को अपनी ओर आकर्षित करते हैं| " आस- पास जुड आए औरत मर्दों की उपस्थिति में ही गंडामल ने अपनी चार खानी लुंगी उतारकर फेंक दी और गहरे लाल रंग की लंगोट के अगले सिरे को नागफनी के पत्तों की तरह फैला लिया तो चारों ओर सनसनी फैल गई|" तो वहीं' नेता जी की चुटिया' जैसी कहानी में नेता जी के द्वारा सिर पर हाथ फेरते हुए बोला गया यह संवाद-" पंकज साहब मैं धर्म भ्रष्ट हो गया हूँ|" पाठक के मन में कौतुहलता उत्पन्न करता है| तो वही पर 'दीक्षा' कहानी की नायिका अपनी विवशता और लाचारी व्यक्त करते हुए मिस गोम्स से सिर्फ इतना ही बोली-" मिस साब, ये कपडों में अपने को बहुत शर्म लगती है.. . " अपनी रचनाओं में गाँवों और शहरों और गरीब लोगों के जीवन की सशक्त झाकियां प्रस्तुत की है| इस प्रकार संवादकला की दृष्टि मटियानी की गणना बेहतरीन यथार्थवादी कथाकार के रूप में की जा सकती है| शैलेश मटियानी ने पहाड़ के जन जीवन और संस्कृति का जितना प्रभावप्रद और प्रमाणित चित्रण किया है उतना किसी ने नहीं| इसके साथ- साथ नये सभ्यता के प्रति आकर्षण के बाद हुए आत्मग्लानि का वर्णन 'झुरमुट' कहानी में पंडित धरणीधर के जुबान से कुछ इस प्रकार व्यक्त किया है-" सोनी मुझे स्वीकार करते हुए कोई दुविधा नहीं कि वास्तव में ईसाई धर्म पर मेरी

कोई आन्तरिक इच्छा नहीं है| मगर इसका मतलब यह भी नहीं कि हिंदू धर्म पर अगर मेरी कभी निष्ठा रही भी होगी तो वह तुम्हारे आकर्षण से कही बहुत छोटी होगी|" ईसाई धर्म के मिशनरीज के धर्म प्रचार एवं आर्थिक प्रलोभनों में आकर कुमाऊँ के ग्रामाचंल में भी धर्म परिवर्तन की विचारधारा से प्रभावित होकर अंततः हुए आत्मग्लानि को चुनाव कहानी के पात्र क्रष्णानंद के माध्यम से इस प्रकार व्यक्त किया है- " बार- बार उसके कानोंमें पादरी जो हसन की कहीं बातें गूंज रही थी कि मसीह की शरण में आने वाले बडे से बडे पापी को भी मुक्ति मिल जाती है| पहाडी इलाकों में जो जातीय संकीर्ता फैली हुईहै, उसके दुष्परिणामों से भी छुटकारा मिल सकता है, जब प्राणी मसीह के धर्म संस्थान में आकर अपनी गवाही देता है| इस सिलसिले में कई सवर्णों के द्वारा ईसाई धर्म स्वीकार कर लेने का तथा सवर्णों के लिए मिशन की ओर से रोटी की व्यवस्था की जो बातें पादरी जोनसन ने कही थी उनका महत्व आज क्रष्णानंद के लिए यकायक बढ आया है | अगर वह भी ईसाई धर्म स्वीकार कर ले तो पादरी साहब उन दोनों के लिए मिशन की और से सारी व्यवस्था करवा देंगे|

[9:29 AM, 1/31/2021] Gokul Kshatriya: शैलेश मटियानी के कहानियों में कथोपकथन :-

संदर्भ सूची

1. मेंरी तैतीस कहानियाँ- शैलेश मटियानी पृष्ठ **83**

2. शैलेश मटियानी की इक्यावन कहानियाँ पृष्ठ **356**

3. पहाड़ पत्रिका सं शेखर जोशी पृष्ठ **48**

4. लेखक की हैसियत से- शैलेश मटियानी पृष्ठ **6**

5. लेखक और साहित्य- शैलेश मटियानी पृष्ठ **176**

6. शैलेश मटियानी की इक्यावन कहानियाँ पृष्ठ **177**

15

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य परिचयः

हर्षदकुमार टी. भुरीया

M.A. M.Ed. M.Phil

---

१. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नामकरणम्

२. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य आधारभूतकथा

३. कथास्थानम्

४. कथाकालः

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य परिचयः

संस्कृतनाटकेषु श्रेष्ठतमं नाटकमिदं वर्तते । कालिदासस्य सर्वोत्तमनाट्यकलायाः उदाहरणरूपमिदं नाटकमस्ति । कवेः रचनाकालस्य अन्तिमा कृतिरियं मन्यते । यतोहि " काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला " इति उक्त्वा कविपरम्परा अपि अस्य नाटकस्य समर्थनं कृतवती । महाकवेः अन्यतमा रचना इयमस्ति । अस्य नाटकस्य उपरोक्तविभागानुसारेण परिचयं पश्यामः ।

1. **अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नामकरणम्**

नामकरणस्य पृष्ठे नाटकस्य कथा वर्तते । दुष्यन्तः शकुन्तलया सह गान्धर्वविधिना विवाहं करोति । कतिपयदिनानन्तरं सः आश्रमात् नगरं याति । गच्छन् सः शकुन्तलायै स्वनाममुद्रितां मुद्रिकां ददाति । समाचारे ज्ञाते सति कण्वऋषिः तां दुष्यन्तसमीपं प्रषयति । परन्तु दुर्वाससः शापवशात् सः शकुन्तलां विस्मृतवान् । शकुन्तला तं मुद्रिकां दर्शयितुमिच्छति स्म किन्तु तस्याः मुद्रिका शचीतीर्थे नष्टा जाता अतः सा तं स्वकं परिचाययितुमक्षमा अभवत् ।

धीवरवृत्तान्तेन पुनः मुद्रिका प्राप्यते तदा राजा सर्ववृत्तान्तं जानाति । अनेन प्रकारेण मुद्रिकारूपाभिज्ञानेन शकुन्तलायाः परिचयो भवति अतः अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति अस्य नाटकस्य नामकरणं कृतमस्ति ।

नाटकनाम्नि द्वौ शब्दौ स्तः । अभिज्ञानं, शाकुन्तलं चेति । अभिज्ञायते अनेन इति अभिज्ञानम् । शकुन्तलाया इदं शाकुन्तलम् ।

- अभिज्ञानं - अभिज्ञनभूतं तत् शाकुन्तलमिति अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।
- अभिज्ञानेन स्मृतं शाकुन्तलं -
- शकुन्तला विषयकं वृत्तान्तं यस्मिन् तत् अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।
- अभिज्ञानं - परिचयस्वरूपं शाकुन्तलं - शकुन्तलासम्बन्धिचरितं यत्र नाटके तत् अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।
- अभिज्ञानप्रधानं शाकुन्तलं यस्मिन् नाटके तत् अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।
- अभिज्ञानं च शकुन्तला च अभिज्ञानशाकुन्तले ते अधिकृत्य कृतं नाटकं नाटकमिति अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।
- अभिज्ञानेन स्मृता शकुन्तला अभिज्ञानशाकुन्तला तमधिकृत्य कृतं नाटकमिति अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।
- अभिज्ञानेन स्मृता -स्मृतिपथमानीता शकुन्तला अभिज्ञानशकुन्तला यस्मिन् तत् अभिज्ञानशकुन्तलम् ।
- अनेन प्रकारेण अभिज्ञानशाकुन्तलस्य बढ्यः व्याख्याः सन्ति । परन्तु उपरोक्तासु व्याख्यासु सर्वाषां समावेशो जायते । सर्वसामान्यतया अभिज्ञानेन स्मृता शकुन्तला - अभिज्ञानशाकुन्तला तामधिकृत्य कृतं नाटकं नाम अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।

२. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य आधारभूतकथा

कविकुलगुरुः कालिदासः कथानकमिदं महाभारतात् स्वीकरोति परन्तु तत्र इदं वृत्तान्तं नीरसं वर्तते । पद्मपुराणेऽपि एषा कथा उपलभ्यते तर्हि अत्र प्रश्नः समुद्भवति यत् कस्याः कथायाः वृत्तान्तमत्र अभिज्ञानशाकुन्तलकथायां स्वीकृतमस्ति। तत्र पुराणानां संस्करणानि प्रक्षिप्ताशैः लिखितानि सन्ति । अतः पद्मपुराणस्यापि सस्करणानां कारणेन अस्य विश्वसनीयतायाः उपरि प्रश्नः समुद्भवति। अतः वस्तुतः अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कथायाः मूलाधारस्तु महाभारतस्यैव कथा । पाश्चात्यविद्वान् बी. मूलर अभिज्ञानशाकुन्तलमहाभारतयोः कथायाः तुलनात्मकव्याख्यां प्रस्तौति ।

कालिदासस्य कथायाः मौलिक: अंशः मद्रिका वर्तते । कदाचित् कालिदासः रामायणात् मुद्रिकायाः अंशं गृह्णाति ।

ददौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामाङ्कोपशोभितम् ।

अङ्गुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परन्तपः ॥

अनेन प्रकारेण अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कथा महाभारतात् स्वीकृता अस्ति । अस्याः कथायाः मूलांशः मुद्रिका तु महाभारतात्, रामायणात्, पद्मपुराणाच्च स्वीकृतोऽस्ति।

२.१. महाभारते शाकुन्तलोपाख्यानम्

महाभारते वर्णितेयं कथा आदिपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने ६७-७४ अध्यायेषु प्राप्यते । तत्र कथा यथा - एकदा चन्द्रवंशीयो महाराजः दुष्यन्तः मृगया कुर्वन् महर्षेः कण्वस्याश्रमं प्राप्तवान् । राजा स्वसैनिकान् आश्रमाद् बहिरेव निवर्त्य महर्षेः दर्शनार्थमगच्छत् । कालेऽस्मिन् महर्षिः कण्वः आश्रमे नासीत् । सः तस्मिन् काले फलान्यानेतुं वनमगच्छत् । अतः कण्वस्य धर्म-पुत्री शकुन्तला महाराजस्य स्वागतं कृतवती । तस्याः रूपसम्पन्नं यौवनं दृष्ट्वा राजा तस्यामासक्तो जातः । यदा राजा

तस्याः जन्मविवरणमपृच्छत् तदा सा मेनकाविश्वामित्रयोः समुद्भवकथां श्रावयामास । सा क्षत्रियकुलोत्पन्ना अस्ति इति ज्ञाते सति राजा स्वप्रमव्यक्तीकृत्य गान्धर्वविधिना विवाहं कर्तुं प्रस्तावनां स्थापयामास । विवाहात् पूर्वं शकुन्तला पणं दत्तवती यत् महाराजस्य अवसाने जाते सति तस्याः पुत्र एव सिंहासनस्य उत्तराधिकारी भविष्यति इति । महाराजः तस्याः पणं स्वीकृत्य तस्यै आश्वासयति यत् तस्याः पत्र एव सिंहासनस्य उत्तराधिकारी भविष्यति । तदनन्तरं तयोः गान्धर्वविधिना विवाहं कुरुतः ।

राजा कतिपय दिनानि तत्रैव उषित्वा हस्तिनापुरमगच्छत् । राजा तस्यै वचनं ददाति यत् केनापि विश्वासपात्रेण सह त्वाम् आवहयिष्ये । राजा गृहं गच्छन् मार्गे भयमनुभवति यत् अनेन पाणिग्रहणेन कदाचित् कण्वः रुष्टः भविष्यति चेत् मम किं भविष्यति । सः भयवशात् शकुन्तलामानेतुं सेनां न प्रेषितवान् ।

कण्वः पुनराश्रममागतवान् तदा तपोबलेन सर्वं वृत्तान्तं ज्ञातवान् । विवाहाय सः अमुमतिं दत्वा शकुन्तलायै तस्य पुत्रस्य कृते आशीर्वादान् अयच्छत् -

अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वाह्नि दमयत्यसौ ।

स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ।।

एतदनन्तरं वर्षत्रयानन्तरं शकुन्तला एकं बालकं सुषुवे । तस्य जातकर्मादयोऽपि संस्काराः कण्वः एव अकरोत् । सः बालकः षट्सु वर्षेसु एव स्वस्य पराक्रमं दर्शयामास । सः हिंस्रैः पशुभिः खेलति स्म । तस्य पराक्रममिदं दृष्ट्वा महर्षिः कण्वः तस्य नाम 'सर्वदमनः' इति समपद्यत । शकुन्तलां बहुसमयं यावदाश्रमं स्थापयितुं न शक्यते अतः ऋषिः वैखानसैः सह तां महाराजस्य समीपं प्रेषयामास । तस्यां तत्र प्राप्तायां सत्यां राजा तां परिचाययितुमसमर्थतां दर्शितवान् । सः अकथयत् यत् अहं त्वां न जाने । त्वं कुत्रापि गन्तुं शक्नोसि ।

महाराजस्य इमाः वार्ताः श्रुत्वा शकुन्तला दुःखायमाना जाता । सा सत्यस्य धर्मस्य च शपथं दत्वा राजानं स्ववृत्तान्तं स्मारयितुं प्रयत्नान् कृतवती, परन्तु राजा तस्याः वार्तामेव नाश्रृणोत् । सा पुनः गच्छती आसीत् तदा आकाशवाणी अभवत् । " सत्यमेतस्याः कथनं, शकुन्तला तव भार्या अस्ति अयं च बालकः तव पुत्रोऽस्ति, त्वमेतस्य रक्षां कुरु, बालकस्यैतस्य नाम 'भरतः' भविष्यति ।"

आकाशवाणीं श्रुत्वा राजा पुरोहितस्य मन्त्रिणां च सम्मतिं स्वीकृत्य शकुन्तलासर्वदमनयोः स्वीकारं चकार । सः सर्वदमनस्य नाम भरत इति अस्थापत् अकथयच्च अहं सर्वमिदं वृत्तान्तं जानामि स्म किन्तु शकुन्तलायाः परिशुद्ध्यर्थम् अकरवम् । यदि अहं पूर्वमेव एतस्याः स्वीकारं करोमि तर्हि मम उपरि शङ्का भवति अतः अहमिदमकरवम् । इदानीमहं शकुन्तलायै महिषीपदं भरताय च युवराजपदं प्रयच्छामि।

२.२ पद्मपुराणे शाकुन्तलोपाख्यानम्

पद्मपुराणे अस्या कथायाः प्रारम्भ अनेन प्रकारेण जात: । यथा -

दुष्यन्तो नाम राजर्षिश्चन्द्रवंशविभूषणः ।

पौरवः सुमहातेजा वेदवेदाङ्गपारगः ।।

इत्यनेन श्लोकेन भवति । पद्मपुराणस्य स्वर्गखण्डे अस्याः कथायाः उल्लेखो प्राप्यते । तद्यथा..

एकदा राजा दुष्यन्तः मृगयां कुर्वन् मृगमनुधावन् महर्षिकण्वाश्रमं प्राप्तवान् । तत्र वैखानसाः आश्रममृगं मारयितुं तमवरोधयामासुः । तस्य कारणं सः आश्रममृगमासीत् । राज्ञे जलपानस्य इच्छा जाता । सः आश्रमं प्रविष्टवान् । तत्र शकुन्तला जलसेचनं कुर्वती आसीत् । जलपानानन्तरं शकुन्तलया प्रभावितो राजा तस्याः जन्मवृत्तान्तमपृच्छत् । शकुन्तलायाः प्रियसखी प्रियंवदा तस्याः

जन्मवृत्तान्तं कथितवती । इदं श्रुत्वा राजा शकुन्तलया सह गान्धर्वविवाहस्य प्रस्तावं स्थापयति । शकुन्तला तस्य पुत्रस्य युवराजपदाधिकारिपणेन तेन सह विवाहप्रस्ताव स्वीकृतवती । विवाहानन्तरं राजा स्वनाम्नाङ्कितां मुद्रिकां तस्यै ददाति स्म । शकुन्तलायै राजधानी-आगनस्य वचनं दत्वा सः प्रस्थानमकरोत् । महाराजस्य गमनानन्तरं महर्षिः कण्वः फलानि आनेतुं बहिरगच्छत् सः पुनरागतवान् । सः स्वस्य तपोबलेन शकुन्तलायाः परिणयप्रकरणं ज्ञात्वा तस्यै अनुमतिं ददति स्म । कतिपय दिनानन्तरं मुनि दुर्वासा तत्र समायाति । राजा दुष्यन्तस्य विचारे लग्ना शकुन्तला मुनेः स्वागत-सत्कारं नाकरोत् । अत: क्रुद्धः ऋषिः तस्यै शशाप यत् – यथा अतिथिरूपेण आगम्यमानं तपस्विनं मां त्वं नावगच्छसि तद्वदेव तव महाराजोऽपि त्वां नावबोधिष्यते ।' शकुन्तला अनया घटनया अनभिज्ञा एव आसीत् अतः प्रियंवदा मुनेः कोपं शान्तं कर्तुं प्रयत्नान् कृतवती । अभिज्ञानं यावत् शापस्य अवधिं दर्शयित्वा दुर्वासा ततः अगच्छत् ।

कण्वः सप्तमासं गर्भवती शकुन्तलामादाय गतमी, शार्ङ्गरवं, शारद्वतं प्रियंवदां च राजानः समीपं प्रेषयामास । मार्गे सरस्वत्यां स्नानं कर्तुं यदा शकुन्तला अगच्छत् तदा राज्ञा दात्ता मुद्रिका प्रियंवदायै दत्तवती । प्रियंवदायाः हस्तात् सा मुद्रिका परिभ्रष्टा जाता । प्रियंवदा वृत्तानमदं कस्मै अपि नाकथयत् । दुष्यन्तः शकुन्तला परिचययितुं नाशक्नोत् तदा सा प्रियंवदायाः समीपे अंगुलीयकं याचितवती । प्रियंवदा शनैः तस्याः कर्णे कथितवती यत् सा मुद्रिका तु नद्यां परिभ्रष्टा । सर्वमिदं श्रुत्वा सा निश्चेतना भूत्वा भूमावपतिता । महाराजे पृष्टे सति पुरोहितः अवोचत् यत् एषा पुत्रोत्पत्तिं यावत् अस्मद् गृहे तिष्ठेत् । यदा पुरोहितः तां स्वीकृत्य गृहं गच्छति स्म तदा सा करुणाक्रन्दनमरोत् । तस्मिन् एव क्षणे मेनका तां स्वीकृत्य आकाशे अन्तर्धाना जाता । समयानन्तरं एकः धीवरः मुद्रिकां

प्राप्तवान्। नगररक्षकाः तं गृहीत्वा राजानः समीपमनीतवन्तः । मुद्रिकायां दृष्टायां सत्यां शापविमोचन शकुन्तलायाः स्मरणं जातम् । तां स्मृत्वा राजा अत्यन्तः दुःखी अभवत् । तस्मिन् एव समये नौकायाः त्रोटनेन धनवृद्धिनामकस्य वैश्यस्य मृत्युः अभवत् । पुत्रहीनत्वात् तस्य सर्वं धनं तस्य पत्न्यै प्रदत्तम् । राजा व्याकुलोऽभवत् अविचारयत् च मम राज्यस्यापि पुत्रहीनत्वात् एषा एव दशा भविष्यति तदा इन्द्रसारथिः मातलिः तत्रागत्य इन्द्रसाहाय्यार्थम् अनुरोधयति । राक्षसवधार्थं तस्य स्वर्गगमनमासीत् । विजयप्राप्त्यानन्तरं सः यदा गृहमागच्छति स्म तदा मध्ये ऋषेः मारीचस्य आश्रमे विश्रममकरोत् । तत्र सः स्वपुत्रं सर्वदमनमपश्यत् । मारीचः ज्ञापयामास यत् अयं तवैव पुत्रोऽस्ति । अस्य नाम सर्वदमनः अस्ति किन्तु भविष्यत् काले अस्य नाम भरतः भविष्यति । दुर्वाससः शापवशात् त्वमेनां ज्ञातुमशक्तोऽभवत् । तदा शकुन्तला तस्य समक्षमागता । दुष्यन्तः स्वकं पूर्वकृत्यं स्मृत्वा तस्याः क्षमां याचितवान् । ततः महर्षेः आशीर्वादान् स्वीकृत्य पुत्रेण, पत्न्या सह च राजधानीमगच्छत् अनेन प्रकारेण पद्मपुराणे शाकुन्तलकथा वर्णिता वर्तते ।

३. कथास्थानम्

कालिदासः वर्णनकुशलः अस्ति । ग्रामं, नगरम्, अरण्यं, तपोवनं, स्वर्गं वा स्यात् तस्य वैशिष्ट्यं सः सहसा प्रस्तौति । अस्यामपि कथायां येषां स्थानानामुल्लेखः कृतमस्ति तेषां माहात्म्यं तेन वर्धितम् । कथायामस्यां कण्वाश्रमः, हस्तिनापुरनगरं, स्वर्ग, मारीचाश्रमं च वर्णितस्ति । तदाधारेण स्थानानि पश्यामः ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कथा स्थूलरूपेण त्रिषु भागेषु विभक्ता अस्ति । प्रथमे भागे अस्थायीमेलनं, द्वितीये भागे वियोगः, तृतीये च भागे स्थायीमेलनं निरूपितमस्ति । प्रथमचतुर्षु अङ्केषु अस्थायीमेलनस्य वृत्तान्त, पञ्चमाङ्के षष्ठाङ्के च वियोगस्य विचारः अस्ति, सप्तमाङ्के स्थायीमेलनं दर्शयित्वा सुखान्तं

नाटकं कृतम् ।

प्रथनचतर्णामङ्कानां कथायाः स्थानं तपोवने कण्वाश्रममस्ति, वियोगस्य स्थानं महाराजस्य भवनमुद्यानं चास्ति । स्थायीमेलनस्य स्थानं हेमकूटपर्वते मारीचस्याश्रमं वर्तते । अनेन प्रकारेण स्थानत्रयमपि मानवजीवनस्य घटनाक्रमेण सह सम्बन्धितमस्ति ।

नगराणि सर्वप्रकारकाणां दुःखानामुद्गमस्थानानि सन्ति । एतस्य विपरीतं तपोवनानि सुखशान्तेः स्थानमस्ति । कविकुलगुरोः कालिदासस्य दृढविश्वासः अस्ति यत् नगराणां कृत्रिमजीवनेन सन्तप्ताः जनाः ऋषिणामाश्रमं गत्वैव सुखशान्तिं लभन्ते । अतः तनैव रघुवंशे उक्तम् 'वार्धके मुनिवृत्तीनां ' ।

अन्ततो गत्वा अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कथायाः स्थानं तपोवने कण्वाश्रं, महाराजस्य भवनमुद्यानं, हेमकूटपर्वते मारीचस्याश्रमं च अस्ति ।

४. कथाकालः

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कथा आहत्य सप्तवर्षाणामनुमीयते । प्रथमाङ्के द्वयोः मेलनं भवति । द्वितीयाङ्के मेलनमेव न भवति । तृतीयाङ्के द्वितीयं मेलनं भवति। तृतीयचतुर्थाङ्कयोर्मध्ये गान्धर्वविवाहेन सा गर्भिणी भवति । पञ्चमाङ्के राजा तस्याः परित्यागं करोति । षष्ठाङ्के विरहयुक्तो राजा प्रलपति । अन्ते च सप्तमाङ्के द्वयोः मेलनं भवति । अनेन घटनाक्रमेण सह अन्याः अपि बह्वयः कथाः संवलिताः सन्ति ताभिः कालक्रमं स्पष्टीकर्तुं समेषामङ्कानां कालक्रमेण अभ्यासं कुर्मः ।

आश्रममार्गे वल्कलवस्त्रणां जलनिष्यन्दनेन, वैखानसानां समिदाहरणेन, कन्यकानां जलसेचनेन ज्ञायते यत् अस्याङ्कस्यारम्भः ग्रीष्म? अभवत् । द्वितीयाङ्के विदूषकः घोरातपस्य वार्ता करोति अनेन स्पष्टं भवति यदिदं ग्रीष्मस्य

कालः अस्ति । तृतीयाङ्कः मध्याह्ने आरम्भो भूत्वा सायं समाप्तिमेति । द्वयोः अङ्कयोः मध्ये १२-१५ दिनानां समयः अस्ति । एतेषु दिनेषु उभावपि परस्परं नावलोकयतः अतः उभावपि "अनुदिवसं खलु परिहीयसे"३ “साऽपि राजर्षिः एषु दिवसेषु प्रजागरकृश इव लक्ष्यते । १४ कृशत्वं प्राप्नुतः । चतुर्थाङ्कस्य विष्कम्भकेन ज्ञायते यत् द्वयोः अभिज्ञानशाकुन्तलम् - पृष्ठः - १७१ अभिज्ञानशाकुन्तलम् - पृष्ठः - १७८

गान्धर्वविधिना विवाहं कुरुतः । चतुर्थाङ्के शकुन्तलाया: गर्भस्य चिह्ननि स्पष्टतया दृश्यन्ते अतः अनुमीयते यत् विष्कम्भकचतुर्थाङ्कयोर्मध्ये ४-५ मासानामवधिः अस्ति । पञ्चमाङ्कस्य प्रारम्भः ३-४दिनान्यन्तरं जायते । अत्र लिखितमस्ति यत् 'नामाक्षरं गणय' इति । वस्तुतः पञ्चमाङ्काङ्कावतारयोर्मध्ये ५-६ वर्षाणां व्यवधनमस्ति । तत्र कारणमस्ति यत् राजपुरुषाः धीवरमादाय आगच्छन्ति । षष्ठाङ्के मुद्रिका प्राप्त्यनन्तरं राजा विरहावस्था प्राप्नोति । अस्मिन् एव काले इन्द्रसारथिः मातलिः तत्रागत्य इन्द्रसन्देशं ददाति । राजा तेन सह स्वर्गं याति । सप्तमाङ्के राजा एवं मातलिः इत्यनयोः वार्तालापेन ज्ञायते यत् राक्षसाणां संहारः एकस्मिन् एव दिवसे अभवत् । मध्ये मारिचाश्रमे सर्वदमनेन सह शकुन्तलां सः प्राप्नोति । तत्र सर्वदमनस्य चेष्टाः दृष्ट्वा ज्ञायते यत् सः पञ्च-षड्वर्षीयः बालः वर्तते ।

अनेन प्रकारेण स्पष्टं भवति यत् शाकुन्तलकथायाः समयः षड्-सप्तवर्षाणां भवितुमर्हति ।

सामान्यतया अभिज्ञानशाकुन्तलशाकुन्तलस्य परिचयोSयं छात्राणां लाभाय भविष्यति ।

...Published by...

Http://www.hemchandracharyaejournal.com/

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

HQ.

AT & POST-CHAVELI, TA-CHANSMA, DIST-PATAN

NORTH GUJARAT, INDIA, ASIA